

ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՑՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ

Ս. ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅՈՒ

(Նորունակութիւն և վերջ¹⁾)

ԺԱ.

Անգեղակոթցի երիտասարդ ու տղամարդ, որը նախանձից դժբախտացած, որը ընդհանուր հոսանքին մատնեալ և վերջապէս որը պարտքերից ազատելու համար, Բագու գնալով մեծ նեղութեան մէջ էին թողել իրանց տները, Համարեա ամեն տուն ամեն տեսակ զրկանք, նեղութիւն վիզն էր առել և տոկունութեամբ տանում էր ասելով. «Մի կերպ կառավարենք, Աստուած ողորմած է, խօ միշտ այսպէս չը պիտի լինինք. կ'անցնի երկու զատիկ՝ մեր տղան մեծ կարողութեամբ կը գայ...»։ Այսպէս հայ գիւղացին զրկանքով բեռնաւորեալ՝ ներկան ուրախութեամբ զոհում էր լիութեամբ ու բարիքով բեռնաւորեալ ապագային։

Ստեփանի տունը առ այժմ ոչ մի բանի պակասութիւն չ'ունէր։ Քաղաւհին թէկ, ինչպէս կ'ին, երեւակայութեամբ էր ապրում և ամենայն օր իւր կանացի յեղցեղուկ մտածողութիւնը աւելի պարզ, որոշ գոյներով էր ստեղծագործում իւր դարպասները, բայց այնու ամենայն սրտով սիրած ամուսնուն մոքից չէր հեռացնում։ Նա շատ անգամ վրձինը ձեռքին, երբ ներկերի խառնուրդի մէջ էր թախում հոյակապ դարպասները ներկելու, յանկարծ որ միտը չէր գալիս իւր սիրելի ամուսինը՝ ձեռք թուլանում, վրձինը վեր էր ընկ-

1) Տե՛ս «Մուրճ»-ի № 3 և 4.

նում և բազմաթիվ գիւղական ճաշակով զարգարած պալատը աներևոյթանում, ձեռները պարզում էր դէպի Ստեփանը, որ կենդանի աչքի առջևն էր երևում և կարծես մթութեան մէջ խարխափում էր անգիտակցաբար, բայց խաբւած տեսնելով սթափւում և ընկղմւում էր տխրութեան մէջ. գլուխը խոնարհած բարակ, քաղցր ձայնով, բայաթու տխուր. եղանակով քինթկալի տակից սրտի զգացմունքն էր գեղգեղում և արցունքները երկար թերթերունքների ծայրից այտերի վրայով գլորելով քինթկալն էր թանում: Երգն ու արցունքը, ինչպէս դեղթափ, ազդում էին Թագուհու սրտին. թողարկ սիրտը երկար տխուր չէր մնում. նա մտածում էր. Վ'խ, իմ սիրելի մարդը ինձ որքա՛ն է սիրում, որ թողել է տունը, հեռու հեռու երկիրներ է գնացել փող աշխատելու, որպէս զի մեր կեանքը լաւացնի, գիւղացի չը լինինք, լաւ ապրենք...»: Եւ սրանից յետոյ ոսկեձեղուն դարպասը դարձեալ պատկերանում էր աչքերին և վրձինը ձեռին ներկում էր մեծ աշխուժով և ճարտար հմտութեամբ:

Ստեփանի բացակայութեամբ եթէ մի բան փոփոխութեան չէր ենթարկւել՝ այդ երեխաներն էին. նրանց համար հայրը եղած չ'եղած միևնոյն էր, քանի որ իրանց հօր գրկում չ'էին նստել, բազուկներին թառ եղել և համբոյրներին սակաւ էին արժանացել: Իրանց մայրն էր, որի հետ սերտ սիրով կապւած էին, իսկ հօր հետ այնպէս էին ինչպէս մի օտարականի:

Բազուն դեռ ևս չը տեսնողները, նորա ծարաւով տուրուղները գնացին և դեռ շարունակ շաբաթ չէր անցնում, որ Բագու տանող ճանապարհի վերայ սևին չը տան պանդուխտ գնացողների խումբը կռունկների նման, որոնք չւում են ուրախութեամբ դէպի տաք երկիրներ. իսկ տեսնողները գիւղում երկար չը մնացին, չը կարողացան գիւղական կեանքը տանել, պանդուխտի պարկերը շալակները առնելով՝ շտապեցին դէպի Բագու իրանց համետների կարօտով վառւած:

Սաքանը մնաց գիւղումը: Նա Բագուից բերած փերեզակի ապրանքը ըռըխած ման էր ածում տնից տուն և կանայք ու աղջիկներ, որոնք ցորենը փող չէին համարում, առատ առատ տալիս էին մի ասղի, մի գնդասղի, մի սանրի, մի կանթած կեղծ ոսկու և հազար տեսակ զիզի-բիզի բաների, որ կանանց աչքը շատ է սիրում:

Սաքանը կանանց խաբելու, շոյելու, շողոթորթելու և իրան բարի ցոյց տալու մէջ ունէր մեծ ճարպիկութիւն. նա լաւ գիտէր ում հետ որդիական հնազանդութեամբ պիտի խօսէր՝ իւր շահը ձեռքից չը տալով, ում հետ ընկերաբար, ում հետ իշխանաբար և ում հետ ստրկաբար:

Սաքանը, ինչպէս խօսք էր տւել, Ստեփանի տանը կատարեալ տանտէր դարձաւ. շաբաթ չէր անցնում, որ մի քանի անգամ չը գնար Թագուհու մօտ և պակասութիւնները չը հարցնէր: Թագուհին թէև ուրախացաւ երբ իմացաւ, որ Ստեփանից յետոյ անտէր անտիրական չի մնալու, բայց այժմ Սաքանի ներկայութիւնից քաշուում էր. Սաքանը երբ գալիս էր, ինքը դիտմամբ մի բան էր գտնում, ներս ու դուրս անում կամ թէ չէ աղջիկներին մօտից չէր հեռացնում. նստած տեղը, կարծես, ցաքի փշերի վերայ էր լինում նստած, բոպէներն էր համարում թէ երբ պիտի նա դուրս գայ: Սաքանը թէև կնքահայր էր, բայց այնու ամենայնիւ Թագուհին քաշուում էր և աչքը միշտ դրանն էր պահում թէ այս է որտեղ որի է մէկը դռնովը ներս պիտի մտնի. մտածում էր. «Աստուած չ'անի եկող լինի, ինչ կ'ասեն»: Նա ակի չէր կանկածում Սաքանի ազնուութեան և բարութեան վերայ, բայց որ չը պակասած տղամարդ է, իսկ ինքն էլ երիտասարդ կին է, դա տեղիք էր տալիս հասարակաց աչքով նայել խնդրին:

Սաքանը, ինչպէս ասացինք, Ստեփանի գնալուց յետոյ շատ անգամ էր Թագուհուն տեսութեան գնացել, բայց առանց իւր մանրմունքի. մի օր մտքումը գրեց, որ ապրանքը մի տանի Թագուհուն ցոյց տայ. այդպէս էլ 'արաւ:

— Սանամէ՛ր, տուն մտնելուն պէս բերանը բացաւ Սաքանը, ակր չէս ասում սովդաքեար ես դարձել, Սէրգի՛, ինչո՛ւ մի օրից մի օր Բագուհից խրիդ առած ապրանքդ չես բերում մի մենք էլ տեսնենք. ա՛խ, սա-նամէ՛ր, լափ խեղճ ես, իմ օրումս կերած-կորած. ուրիշները՝ ծանօթ, անծանօթները տանել են տալիս, տեսնում են, քրքրում են, քեզ ինչ է եկել, որ օխտը բարեկամից էլ աւել ենք: Դէ էլ մի՛ քաշի. է՛հ, ինչ ես վեր կացել, նստի՛, նստի՛ ա՛. նորահարս չես, որ չես խօսում ինձ հետ, հերիք է թողի՛ր այդ սովորութիւնը, ես օտար չեմ հո՞ւ:

Սաքանը այսպէս խօսելով իւր ունեցած չ'ունեցածը հանեց,

աչքների առաջը դրաւ: Թագուհին և աղջկերքը աչքները չորս արած մի առարկայից միւսն էին դարձնում, ուզում էին միանգամից ամեն ինչ տեսած լինել: Սաքանը, ճիշդ է, գտնում էր իւր ապրանքը, բայց աչքերը չէր հեռացնում Թագուհու աչքերից, աչքերով ուզում էր թէ ուտի:

— Դէ, սանամէ՛ր, էլ մի՛ քաշւիր, ինչ սիրտդ ուզում է քեզ համար, աղջկերանցդ համար, սրան սրան՝ այս փափլիկի համար վերցու՛ր. աչքս չը կպչի, բոլորն էլ քեզ են եկել, ի՛նչ սիրուն են, հէնց են հրեշտակի ճտեր լինին: Փողի համար ակի մի՛ մտածիր, վա՛յ թէ մտքովդ փող-բան անցկացնես, իմացած կացիր որ էլ ոչ ես ոչ գու, ձեր դռներով էլ չեմ անցնի, հասկացա՛ր. և մի մի պղնձի խաչ հանեց, աղջիկներին տաւ աւելացնելով. խելքս գնացել է սրանց վերայ, ի՛նչպէս գեղեցիկ են, ճշմարիտ, սանամէ՛ր, բոլորն էլ քեզ են եկել:

Թագուհին հիացաւ Սաքանի պարզասրտութեան վերայ: Ինչ լաւ մարդ է եղել մեր կնքահայրը, մտածում էր նա, բայց ինչպէս ասեմ՝ այս տուր, այն տուր, շատ բան է հարկաւոր:

— Դէ էլ ի՛նչ ես մտածում, ինչ որ հարկաւոր է ասա՛:

— Դէ, կնքահէ՛ր, մի հայելի, մի սանր, մի քանի հատ ասեղ, գնդասեղ տո՛ւր, զար-զօռով, ամաչելով ասաց Թագուհին:

— Հէնց ա՛յդ, ինչ ես այդպէս քիչ վերցնում. տեսնում եմ ամաչում ես, շատ բանի հարկաւորութիւն կ'ունենաս, ասելով ուզածները և ուրիշ բաներ վերցրեց և Թագուհուն տւեց:

— Դէ, կնքահէ՛ր, չը նեղանաս, դրանց գները ասա՛, ցորենը չափեմ տամ:

— Դէ ասա ուզում ես, որ ձեր դռները էլ չը կոխեմ էլի, ինչպէս երևում է դու դեռ ինձ լաւ չես ճանաչում. այս անգամ, սանամէ՛ր, քեզ բախշում եմ, բայց որ մէկ էլ բերանիցդ հանել ես՝ իմացած կացիր ձեր դռներով էլ չեմ անցնիլ:

— Դու ես իմանում, բայց հաշիւը պահի՛ր, որ ինքը (Ստեփանը) Բագուից գալուց միանգամից բոլորը տայ:

— Ելի՛. հաշիւս ո՛րն է. ի՛նչ ես ասում չեմ իմանում. կնիկը ի՛նչ է, հաշիւների մէջ մտնելը ի՛նչ. իմ ու Ստեփանի մէջ ի՛նչ հաշիւներ պիտի լինի: Ինչպէ՞ս Ստեփանը՝ ինչ որ առնում, ծախում էր ոչ մի ձայն

ծպտուն չէիր հանում, այնպէս էլ այժմ չը պիտի հանես, ասելով դուրս գնաց։

«Տասն և հինգ կոպէկ արժէ բոլորը, մտածում էր Սաքանը ճանապարհին, այդ ոչինչ միայն կարողանամ ձեռք գցել. բայց ի՞նչ կտորն է... Նա ինձ սիրում է անպատճառ և ո՛վ չի սիրի ինձ, իրանց մարդկանց պէս վար անող ու տաւար պահող գիւղացի չեմ հո՛ւ, սովորաբեա՛ր եմ, սովորաբեա՛ր։ Բայց ի՞նչպէս ես դրան խելքից տանեմ. ինչ եմ ասում, դեռ նոր պիտի խելքից ասանե՛մ. մի քիչ առաջ աչքը աչքս էր գցել նայում, փա՛հ, փա՛հ, ի՞նչ սիրուն աչքեր ունի, ջէյրան մարալի աչքեր լինի ասես... Ստեփանը, զըմբօ Ստեփանը գնաց Բագու, թող գնայ մի քիչ էլ նա մաշի տանջւի. տանը ոչ ոք չը կայ, մենակ ինքն է ու ինքը, մօտ բարեկամ էլ ոչ ոք չը կայ, որ քթի մագուլթիւն անի. բանս բան է»։—Այսպէս կիսատ-պուտ խօսելով գտակը ծուռը գրած մտաւ ուրիշ բակ։

Իսկ Թագուհին Սաքանի թողած տպաւորութեան տակից դուրս չ'եկաւ. Սաքանը մի բարի հրեշտակ երևեցաւ նորա աչքերին, որ գիտէ օգնել, գիտէ վարել, քիթը ցցած չը նայել իրանց՝ գիւղացիների վերայ։ Նա այնքան էր յափշտակել Սաքանի քաղցր լեզուով և արած բարութիւններով, որ ընկեր-հարեաններին էլ ասաց՝ թէ ինչպէս Սաքանը գնում գալիս է, պակասութիւնները հարցնում և ինչ որ հարկաւոր է լինում տալիս է։

ԺԲ.

Ձմեռայ օր էր. գորշ ամպերով ծածկւած երկնականարը ասես կապարի ծանրութեամբ ճնշում էր քաղաքը։ Հիւսիսային չոր սաստկաշունչ քամին՝ ահեղագոյ փչելով՝ ձիւնի հատիկները փետուրի պէս ոլոր-մոլոր խաղացնում էր և ապա պատերին, հեռագրական սիւններին ու լապտերներին խփում, կպցնում։

Մշակի օր չէր։ Նրանք՝ թուրք, պարսիկ՝ թուխ ու կեղտոտ դէմքով, խուզած կոշտ ընչացքով և բաց կրծքով հացթուխների և խաշեփողների խանութների պատի տակ լքջան լրիկի վերայ պպը-զած՝ զրընգ-զրընգ դողդողում էին։ Գործ չ'ունէին, անգործութիւնից միտում էին. բեռան կամ արեւի բացւելուն էին սպասում, բայց ոչ այս կար և ոչ այն։

Թուրք չաչին, որ հոտը վեր առած շան նման դոցա հազար մի շարձարանքով ու տանջանքով հաւաքած սև կոպէկների յետևիցն էր ման գալիս ամենայն օր, ճարեց որսը՝ ճարպիկ վարպետ չաչու յօնքերը յետ գնացին, ուրախ ուրախ ձեռքի կալալակած կոլոր ինքնաեռը ցած դրաւ և գօտկի վերայ կապած արկղից փոքրիկ բաժակը հանեց կապոյտ ծաղկաւոր, ճաքճաքոտած բաժակալիի հետ և առանց մի որ և է տեղից պատուէր ստանալու, «փա՛հ փա՛հ» անելով, մի բաժակ թէյ պատրաստեց։ «Ի՛նչ թէյ է, փերվի սօրթ, Փօփօվ է», գովում էր ու խմում ընչացքը ծծելով։ Մշակների ախորժակը գրդռեց. սլընկի տաք ջուր էր, որ ածում ու համեցէք էր անում պպզած մշակներին։ Մշակները թէյ խմելիս մեծ ախորժակով էին նայում տաք տաք լաւաշներին, որ հացթուխները թոնրից հանել և շորի պէս թառ էին տւել խանութների առջևից, բայց միևնոյն ժամանակ մտածում էին՝ «տաք հացը մարդու փոր չի կշտացնիլ, շատ կ'ուտւի, թող մի քիչ էլ հովանայ»։

Թուրք փինաչիները իրանց տեղը լաւ ճարել էին. երեք, չորս փինաչի՝ հացթուխների ու խաշեփողների խանութների մօտը նըստոտած՝ այս ու այնտեղից ծակ տրելս ու լապչին էր, որ ստանում էին։

Թուրք սափրիչն էլ մշակների տեղը գիտէր. նա՝ ածելին սրելով գօտկից կախ պսպղուն կաշւի վերայ՝ մօտեցաւ դոցա։ Վարպետ սափրիչի ցաքհատի աջ ու ձախ վրայ բերելուց մերկանում էր ցաքապատ, խորդ ու բորդ սարահարթը. պրծնում էր մէկի գլուխը, գեղին հայելին իսկոյն տալիս էր նրան իւր պատկերով զմայլելու և սև փողը պատրաստելու, մինչև որ մի ուրիշի գլուխը կամ երեսը կը սափրի կռան տակը գցած։

Խաշեփողների աչքը ջուր կտրւեց. նրանք հանել էին պղնձից ոչխարի եփած ոտ ու գլուխը և ափսէի վերայ ճաշակով կուտակել։ Գոլորշին բարձրանում և հոտը մշակների քթներին էր դիպչում. բոլորի բերնի ջուրն էր գնում, բայց չէին ուզում աւելորդ փող ծախսել, քանի որ անգործ նստած էին. նոքա լաւ գիտէին, թէ երբ պէտք է գնել այդ իրանց համեղ, կիրականորեայ կերակուրը։ Խաշեփողն էլ չաչու պէս արաւ. ոչխարի գլխից մի կտոր մորթի պոկեց, ձեռքերը լպստելով, չլմփլմփացնելով կերաւ նոցա դիմաց։

Մշակները, ճիշդ է, շաղիքները կուլ տւին, բայց դարձեալ չը մօտեցան:

Դոցանից մի քիչ վեր առանձին նստոտած էին իրանց համետների վերայ տասը հոգի հայ մշակներ: Դոցանից մի երեք, չորսն էին, որ կարելի էր ասել թէ հայ էին դէմքով, իսկ մնացածները եթէ խառը լինէին նստոտած թալիշների ու թրքերի հետ՝ դժար թէ կարելի լինէր զանազանել նոցա ազգութիւնները: Դոքա էլ գործ չ'ունէին, քամու ձեռքից պատի տակն էին կուչ եկել, ատամ ատամի խփում, սըրթսըրթում: Չայչին հայ մշակներին աչքաթող չ'արաւ: Խաշը նոքա էլ էին տեսնում և նոցա բերանների ջուրն էլ էր գնում, մանաւանդ նորեկների, բայց մի հզօր տնտես ձեռք արգելում էր դոցա այդ ցրտին կուշու ուտել՝ ազդարարելով. «ձեռքդ տա՛ր գրպանդ, տե՛ս նոր սև փող եկաւ՝ տասանորդը փորիդ տո՛ւր, եթէ ոչ, մոռացի՛ր քաղցդ և ձրի օգ կուլ տուր»:

Հայ մշակների մէջն էր Ստեփանը: Երկու ամիս էր անցել այն օրից, երբ նա համետը անվճարար կռնակն առաւ, սկզբում—առաջի շաբաթում վարանման մէջ էր ընկնում, մէկ ուզում էր տուն գնալ, մէկ հաստատապէս ասում էր՝ «չեմ գնայ ինչ էլ որ լինի», իսկ մի շաբթից յետոյ՝ հաշտւելով իւր բաղդի հետ՝ լայն մէջքը կռացրաւ, անձկուն վիզը ծռեց, իւր ընկեր մահակը թողեց փողոտելու, պարանն առաւ ձեռքը: Այդ օրւանից նորա հպարտ ու անկեղծ աչքերը ոչինչ չէին ուզում տեսնել, բայց միայն սև կոպէկները: Թակարդի մէջ ընկաւ. փողը քաղցրացրաւ նորա ստոր պաշտօնը, մոբից չը տալով ապագայ լլաւ ապրելը և կնոջ խոստացածները: Նա ստանում էր օրեկան 30—50 կոպէկ. ցամաք հացով էր ապրում և դորան աւած փողն էլ կորած էր համարում, որովհետեւ թանկ ու կրակ էր նորա համար հացը և բացի այդ իրանց հացի համե ու հոտը չ'ունէր:

Երկու ամիսը ընտանիքում մեծացած ամուսնացած մարդու համար մեծ ժամանակամիջոց է: Սկզբում Ստեփանը թէև շատ քիչ էր յիշում ամուսնուն, բայց յետոյ ուշք ու միտքը գիւղումն էր, կարծես մի բան կորցրած, ցրած ու ապուշ էր երևում: Յիշելով իրանց երջանիկ ամուսնական կեանքը՝ ուզում էր թևեր առնի, թռչի դէպի գիւղը, մի բոպէ տեսնի իւր սիրելի կողակցին և յետոյ

կրկին վերադառնայ, իւր ու կոպէկները ժողովի Տանջում էր, աղքատիկ ապրուստը մի կողմից, չարքաշ կեանքը միւս և անցեալ երջանիկ կենցաղավարութեան իրականանալու փափագը մի երրորդ կողմից՝ նրան հալ ու մաշ անել էին սկսել: Փոխել էր. լիքը թշերին, սպիտակ փայլուն ճակատին, և վառվռուն աչքերին չարքաշ կեանքի և մեղամաղձութեան վրձինը թեթեւ կերպով անց էր կացել:

—Այսօր, տեսնում է՞ք, գործ չը կայ, լուռութիւնը խանգարեց եղիան:

—Դեռ ոչինչ չեմ վերցրել, ժամի տասներկուսը շուտով կը խփեն:

—Մենք էլ ոչինչ չենք վերցրել, ձայն աւին այս և այն կողմից:

—Այսօր, ինչպէս երևում է, ոչինչ չը պիտի աշխատենք, աւելացրաւ Ստեփանը:

—Աստուած է իմանում, տեսնենք, վրայ բերաւ կողքի նստած:

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ դրանց առաջով անցկացաւ մեր ծանօթ պարոն Զախարը: Նա ամբողջ մարմնով շուռ եկաւ, չը կարողանալով հաստ վիզը ծռել և Ստեփանին ձեռքով արաւ: Ստեփանը ծլունկ եղաւ տեղից, հետն էլ մօտի նստածները:

—Հը, ի՞նչ է, ի՞նչ նորութիւն, մարդ չէք կուլ տալու խօ, ես սրան կանչեցի, ցոյց տալով Ստեփանին, տեղներդ շնթռկեցէք, նախատեց պ. Զախարը:

—Աղա՛յ, բա իմ հաշիւը չէ՞ք վերջացնում, դարձաւ վախժախելով Աղաջանը:

—Ի՞նչ հաշիւ է: Հաշիւս ո՞րն է, ասես ինձ համար բանկի դրէքտօր է, հաշիւ է պահանջում:

—Այն օրը որ ձեզ համար 15 հակ ապրանք կրեցի, նորա փողը մնաց:

—Ի՞նչ է ասում, գիժ ես, գլխիդ ձի է քացի տւել, ինչ է. գնա՛, գնա՛, ինչպէս երևում է գլխովդ քամի է անցել:

—Աղա՛յ, ախր...

—Դէ կորի՛, էշ գիւղացի՛, ինչ ես գլուխս տանում. այնքան եղանք, որ քո տասնեւհինգ կոպէկը չը կարողացանք տա՛լ:

Աղաջանը ճարահատեալ լեզուն կծած յետ դարձաւ Պ. Զախարը չիշեց, որ պարտք է մնացել, բայց այն տեսակ ձև տւաւ, որ Աղաջանը ինքը անդամ քիչ մնաց կասկածի:

—Հա, անունդ ի՞նչ է, հարցրաւ Ստեփանին:

—Քեզ ծառայ Ստեփան:

—Լաւ, Ստեփան, ես քեզ տեսնում եմ, որ քաջ և սրտոտ կը լինես և բացի դրանից հաւատարիմ, զորա համար ուզում եմ քեզ մի գիշերապահութեան պաշտօն տալ:

—Ծառադ եմ ի՞նչ խօսք, ինչպէս հրամայում էք, պատասխանեց Ստեփանը բողբոջին անկեղծ կերպով:

—Հա, դէ որ այդպէս է խօսենք ամսով. ամիսը ի՞նչ կ'առնես:

—Աղա՛յ, գէ ես ինչ իմանամ, դուք ասացէ՛ք:

Ստեփանի մտքով այդ բոլակին ի՞նչեր չէր անցնում. «Լաւ պատահեց. բաղդս բացւել է. էլ մշակ չեմ լինի. լաւ մարդ է երևում, ինձ հաւանեց. լաւ փող կը տայ»:

—Դէ լաւ, որ ինձ ես թողնում, ես այնպէս ռոճիկ կը տամ, որ խղճով լինի: Ես քեզ կը տամ եօթը մանէթ:

«Եօթը մանէթ, մտածում էր Ստեփանը, օրը 25 կոպէկ էլ չի գալիս, ցերեկները երկպատիկն եմ վերցնում և գիշերները քնում, գիշերները անքուն պիտի մնամ 20 - 23 կոպէկի համար. չէ, իմ ուղածը չ'եղաւ»:

—Հը, կը մնա՞ս, լաւ փող է, ձեռքիցդ կ'ընկնի հա՛:

—Շատ քիչ է, աղա՛յ:

—Տուն էլ եմ տալիս:

—Աղա՛յ, ճիշդն ասած, ձեռք չի տալ. մշակութեամբ աւելի ենք աշխատում:

—Օրհնած, էլի մշակութիւնդ արա՛, ձեռքդ բռնողը ո՞վ է. քեզ համար այդ եօթ մանէթը համարեա գտած է. հը, էլի չը հասկացա՞ր. դէ որ այդպէս է մի մանէթ էլ եմ աւելացնում. դէ էլ չը խօսես, ուրիշին չէի տալ:

«Ճիշդ է ասում, մտածում էր Ստեփանը, այս ութ մանէթը համարեա գտած է. գիշերը գիշերապահութիւն կ'անեմ, իսկ ցերեկը մշակութիւն»:

—Լաւ, ձեր ասածը լինի. կը գամ:

—Այժմ ասեմ քո պարտականութիւնը. գիշերը ժամի եօթից մինչև ժամի վեցը առաւօտեան պիտի հսկես ա՛յ ալս փողոցը, երբէք չը պիտի քնես: Լաւ, սա հեշտ բան է, խօսք չը կայ. յետոյ ցերեկները

պիտի մեր բակը և փողոցը միշտ մաքուր պահես. հաւաքած աղբը շալակով կրես: Այսրանք են, տեսնում ես՝ ոչինչ չը կայ. հա, կարող է պատահել՝ շառ, խէր մի բան պատահեցաւ՝ մի տեղ գնալու, մի արկղ շալակելու խանութը տանելու, սրանք էլ կ'անես ի հարկէ. ի զուր է մինչև անգամ այս տեսակ ծրտի-պրտի բաները յիշեցնել: Այ, ցոյց տալով ներքնայարկում խոր ընկած մի դուռ, երբ խօսելով մեծ դռնով մտան բակը, այդ էլ քո սենեակը կը լինի, գնա՛ շորերդ բեր և խանի պէս կ'ապրես:

Ստեփանը համաձայնեց և եղաւ գիշերապահ. դարձեալ իւր ընկեր սիրելի մահակը ուրախ ուրախ ձեռն առաւ:

Ժ.Գ.

Պարզնկայ գիշեր էր: Զիւնը աղօտ սպիտակին էր տալիս փողոցների վերայ: Լուռթիւն էր տիրած, ժպն երբեմն կառքերի խուլ դղրդոցն էր լսում հեռու տեղերից: Ծթութեան մէջ սևին էր տալիս մի մարդ, որ ունէր մի ձեռին հաստազուլի մահակ, իսկ միւսում՝ չխշկան: Պարթև էր նորա հասակը. ցրտին դէմ էր տւել իւր լաջն կուրծքը և կարծես սառը քամին կպչելիս յետ յետ էր գնում տաքացած: Նա պտտում էր փողոցի երկարութիւնը և երբեմն ձեռքի չխշկանը չխշկալցնում: Անցաւ բաւականին ժամանակ, կարծես ձանձրացած պտտելուց կռնակը տւաւ պատին և արձանացած սկսեց նայել երկնքին: Լուսինը երևեցաւ պարզ երկնականմարի վերայ և այդ աղօտ լոյսի տակ Ստեփանն ինքն էր գիշերապահի պաշտօնով:

Նայում էր լուսնին և ինչե՛ր չէր անցնում մտքովը. իւր երիտասարդութիւնից՝ լուսնի հետ զուգորդած՝ ինչե՛ր չէր յիշում: Անքթիթ լուսնին նայելով, կարծես, նրանից ուզում էր տեղեկութիւն հարցնել իւր հեռաւոր տան մասին: Լուսինը վեր վեր էր բարձրանում լուռ ու մունջ, իսկ Ստեփանը աչքերով հետևում էր տխուր ու տրտում: «Ես լինէի լուսնի տեղ այդ բարձրութիւնից անպատճառ կը տեսնէի մեր տունը... այժմ անուշ քնով քնած կը լինին...: Ել ոչինչ չը կարողացաւ ասել, տխուր աչքերը գետնին գցեց և անգիտակցաբար ձեռքի չխշկանը շարժեց:

Հարևան փողոցից մի ուրիշ չխփկոց ևս լսեցաւ և չ'անցաւ մի քանի վայրկեան փողոցի դլխին երևեցաւ մեր ծանօթ Աղաջանը: Դոքա մօտեցան իրար, որ գոնէ խօսակցութեամբ հեռացնեն քուէր և մոռանան ցուրտը:

—Այս գիշեր շատ ցուրտ է, Ստեփան, խօսք բաց արաւ Աղաջանը:

—Հա, որովհետեւ պարզեկայ է:

—Ինչպէս երևում է չես մըտում, որ այդպէս պատն ի վեր կանգնել էիր:

—Ձէ, այնքան էլ քո ասած չեմ մըտում:

—Ստեփան, լաւ չենք անում, մի մաղալից բանից ունենալինք, լաւ կը լինէր:

—Է՛հ, սա ինչ ցուրտ է որ:

Սրանց խօսակցութիւնը դադարեց՝ երբ մօտի գինետնից դուրս եկան երկու մարդ և մի կինարմատ: Երեքն էլ կոնծած էին. կինը մէջ տեղները առած, անվայել շարժմունքներով և կեղտոտ խօսքերով, անցան փողոցի երկարութիւնը:

—Ստեփան, տեսնում ես, ինչպէս քէֆ են անում:

—Ինչպէս երևում է դրանցից մէկի կինն է:

—Ձէ, ի՛նչ կին, այս ըոպէին էլի յետ կը դառնայ գինետուն:

—Բա ի՛նչպէս է այս միջին տնից դուրս եկել անծանօթ մարդկանց հետ:

—Վա դեռ չը գիտե՞ս, նա մարդ չ'ունի, նորա բան ու գործը դա է: Եւ սկսեց՝ ծիծաղելով Ստեփանի տգիտութեան վերայ՝ մի առ մի, պարզորոշ նկարագրել այդ տեսակ կանանց դերը:

Այս խօսակցութեան ժամանակն էր, որ կինը վերադարձաւ Աղաջանը յետևից կանչեց.

—Աղջի, ո՛ւր ես գնում: Վերջի նախադասութիւնը աղաւաղած ռուսերէն ասաց, իսկ տաղի՞ն բառը հայերէն:

—Արա՛, քեզ ի՞նչ, պատասխանեց կինը:

—Ինչ ես խօսում այդ լրբի հետ, թող մի կորչի է՛, իսկոյն վրայ բերաւ Ստեփանը:

—Դու էլ ինձ համար վարդապետ ես դարձել:

—Աճօթ է աճօթ, մեղ չի սաղի այդպիսինների հետ խօսել:

—Աղա՛, մըտում ես, ասաց կինը և մտաւ գինետունը:

— Ստեփան, արի՛ գնանք մարդը մի բաժակ օղի խմենք:

— Ձէ, չեմ ուզում:

— Հէնց ես իմանում նորա համար եմ ասում, որ նա այնտեղ է՝

— Հէնց այնտեղ էլ չը լինի էլի չեմ ուզում:

— Ե՛հ, Ստեփան, լաւ տղայ չես, ինչ որ ասում եմ հակառակում ես, դու լաւ մուղղուսացու ես:

Ստեփանը մնացել էր զարմացած՝ թէ ինչպէս մի տարիքը առած ամուսնացած մարդ աչք է գնում մի լիբր, փչացած կնկայ: Աշխատեց հեռանալ նրանից, չը լսել նորա խօսակցութիւնը այդ տեսակ կանանց և իւր գործած լրբութեան մասին, բայց չ'եղաւ ուր գնաց՝ նա էլ հեռուեց. ուզում էր Ստեփանին էլ հետը տանի գինեւորան, որ կարողանայ նորա գրպանից մի քանի կոպէկ պոկ տալ:

— Ձէ, չեմ ուզում, կեանքումս գինեւորան մտած չը կամ և չեմ էլ մտնելու, եթէ դու էլ մտնում ես շատ յիմարութիւն ես անում, քեզ ի՞նչ կը սազի այդպիսի բաներ անել, դու մշակ մարդ ես:

— Վա՛, հէնց որ մշակ եմ չը պիտի անեմ, դու շատ խամ ես երևում, նոր ես դեռ, մի քանի տարի կ'անցնի, քո ասածները երբ քեզ կ'ասեմ, քեզ վերայ դու էլ կը ծիծաղես:

— Ուզում է հէնց քսան տարի էլ անցնի, ինչ որ կամ՝ կամ:

— Ես էլ այդպէս էի ասում սկզբում, բայց յետոյ տեսայ որ չի լինում, սկսեցի ուրիշների ճանապարհով դնալ. ինչ մեղադրելու բան է:

— Բա սկի միտդ չի գալիս, որ դու կնիկ արած ե՛ս:

— Շատ հարկաւոր է թէ կնիկ արած եմ. կինս գիւղումն է, իսկ ես այստեղ:

— Այդ ինչե՛ր ես ասում, տօ մի լաւ մտածիր ինչ ես ասում է՞: Մեղք է մեղք. էլ ինչո՞ւ ես ապրում, քեզ նման տղամարդ սկի տեսած չեմ կեանքումս, մարդ որ ամուսնանում է, էլ նորա աչքերը միայն իւր կինն է տեսնում, հասկանում ես:

— Ճշմարիտ, մեր գիւղէ՛ քահանաներից մէկը վախճանւել է այս քանի օրը, եկ դու գնա՛ այնտեղ քահանայ եղիր, դու մշակացու չես, ես մեռնեմ թէ մեր քահանան կարողանայ այդպիսի խրատներ տալ:

— Միծաղիր, մնաս չը կայ: Հա, եկ մի լաւ մտածենք. դու որ այդպէս ես մտածում, եթէ, Տէր մի՛ արասցէ, քո կինն էլ քեզ պէս մտածի՝ ի՞նչ կ'անես:

— Ինչ պէտք է անեմ, երեխայ ես, կը սպանեմ, էլ ինչ պէտք է անեմ. է՛հ, ինչ ես երեխայ երեխայ խօսում, չեա գալիս՝ ես գնում եմ, ասելով քայլերը ուղղեց դէպի գինետունը։ Դուռը բանալիս վերջի անգամն էլ կանչեց Ստեփանին, բայց տեսաւ որ ականջ չի գնում, ներս մտաւ։

— Աղա՛, էլի եկա՞ր. մի բաժակ օղիի հիւրասիրի՛, աղա՛, դարձաւ կինը մշակին։

— Աղջի՛, այս րոպէին։

— Լա՛ւ տղայ է թէ՛ւ մշակ. դէ եկ այստեղ նստի՛ր։

Աղաջանը կողքին նստեց։

Կնոջ հագուստը, դէմքը պարզ ցոյց էին տալիս, որ ստոր դասակարգի համար էր ստեղծւած։ Նորա կէս կարմրած, կէս կապտած, դէպի վեր ցցւած քիթը, կապտած ու ուռած ներքին կոպերը տալիս էին պշտիկներով ծածկւած այլանդակ դէմքին մի զժոխային պատկեր։

Ստեփանը թէ՛ւ սկզբում ուշադրութիւն չը դարձնելով պտտում էր անդադար չխլկացնելով և շվշվացնելով, երբեմն էլ թուրքերէն երգելով, բայց վերջը երբ անցաւ հակառակ լրիկը, հետաքրքրութիւնը շարժեց և սկսեց նայել գինետան դրան ճեղքերով։ Հէնց որ Աղաջանի արարմունքը տեսաւ լիրբ կնոջ հետ, թքեց ու հեռացաւ այդտեղից։ «Թի՛ւ, թի՛ւ, այդ տեսակ էլ լրբութիւն կը լինի. անունն էլ տղամարդ է դրել»։

Այդ ժամանակ, կարծես, մի ուրիշ ձայն նրան պատասխանեց. «Բանի տարի է տանից տեղից հեռացել է, ինչ անի խեղճը»։ Եւ նա սկսեց ուրիշ տեսակ մտածել. էլ այնքան ստոր չէր երեւում նորա աչքին Աղաջանը, էլ այնքան չէր պախարակում նորա արարմունքը։ Հեռացան մի քիչ առաջ ասածները և թանձր մշուշով պատեց գլուխը։ Երևակայութեամբ ապրել էլ չը կարողացաւ. կարծես ոտերը առանց հրամանի ուզում էին ուղղւել դէպի գինետունը։

Աղաջանը դուրս եկաւ կոնձած այն ժամանակը, երբ Ստեփանը ծուռել էր միւս փողոցը։ Նա չը կարողանալով ոտի վերայ կանգնել, քունը աչքերը կոխեց և այդ ցրտին կուչ եկաւ իւր աղայի մեծ դրան անկիւնում ու մրափեց։ Ստեփանը տեսաւ նրան, բայց չը մօտեցաւ։ Դուրս եկաւ և կինը բոլորովին հարբած. Ստեփանին տես-

նեղով վազեց դէպի նա անվայել շարժածքներով և աղա, աղա անելով: Ստեփանը հեռացաւ նրանից դէս դէն խլչկոտալով, բայց երբ կինը կրկին մօտեցաւ, ձեռքից բռնեց և գինետունը ցոյց տուաւ, էլ Ստեփանը չ'իմացաւ ինչպէս գինետունը մտաւ: Միայն նա ուշքի եկաւ, երբ գինետնից դուրս եկաւ. նա դէս դէն նայելով յանկարծ դուրս թռաւ գինետնից, ամօթից ուզում էր գետինը մօնի, ինքը իրանից ամաչում էր. «Զը լինի տեսնող եղաւ, Աղաջանը այժմ որ ինձ վերայ կը ծիծաղի. հեռանամ այստեղից: Այս ի՛նչ արի ես, թի՛ւ, Աղաջանն էր մեղաւորը, նա չը պատմէր դրանց մասին, սկի միտս էլ չէր գալ. էլ այսուհետեւ ե՛ս մոտեմ գինետուն: Զէ, էլ չեմ անի ինչ էլ որ լինի. ես մեղա՛յ Աստծու: Եւ քիչ մնաց թէ լաց լինի:

Արեւելքը սկսել էր շառագունել: Փողոցում էլ չխլիկոց չէր լսուում: Ստեփանը մտել էր իւր սենեակը և խոր քնի մէջ ընկղմել:

Արեւը դուրս եկաւ, քաղաքը կենդանացաւ. կրպակաւորներն ու խանութների գործակատարները բոլորեքեանք ոտի վերայ էին, ամեն մէկը շտապում էր իւր գործին: Պ. Զախարի գործակատարներն ևս ոտքի վերայ էին: Նոքա դուրս եկան իրանց սենեակից խանութ գնալու: Նոցանից մէկը մօտեցաւ Ստեփանին և ամուր ձայն տուաւ, բայց նա չը լսեց. երկրորդեց, երրորդեց, բայց նա դարձեալ չը շարժեց տեղից, խոր քնի մէջ էր: Համբերութիւնը հառաժ մօտեցաւ և ձեռափայտով սկսեց բիշբիշտել. Ստեփանը այժմ որ ցնցեցաւ և տեղը նստեց:

—Տօ ի՛նչ է պատահել, այդքան էլ կը քնեն, այնքան բղաւեցի, որ ձայնս կտրւեց: Վեր շուտ արի՛, մի երկու հակ կայ վերցո՛ւր, գնանք խանութ:

Ստեփանը արդէն հաղնւած էր. ոչինչ չը խօսեց, լուռ ու մունջ վեր կացաւ, պարանը ձեռն առաւ մտածելով՝ «Երեւի շատ եմ քնել»:

Ստեփանը հակերը կրելուց յետոյ, երբ ուզեց դուրս գնալ մշակութեան, այժմ էլ պ. Զախարը նրան հրամայեց բակի, փողոցի ձիւնը մաքրել: Ստեփանը առանց դժկամակելու հիմա էլ թին ձեռն առաւ:

Ստեփանի մտածածը՝ թէ գիշերապահութեան հետ միասին և

մշակութիւն կանի՝ չէր լինում: Մարաթւայ մի քանի օրը իւր տիրոջ գործն էր ձրի կատարում, ուստի և մշակութեամբ շատ քիչ էր աշխատում և իւր երեւակայած տասնհինգ բուբլին չէր տեսնում:

ԺԴ.

Անցան ամիսներ, Ստեփանը առանց տրտունջի կատարում էր գիշերապահութիւնը, բայց միևնոյն ժամանակ լաւ տեսնում էր, որ իւր ոյժերը կամաց կամաց սպառւում են, աշխատանքն էլ դորա հետ համեմատած շատ և շատ քիչ է. վճռեց թողնել այդ պաշտօնը և իրան համար ազատ մշակութիւն անել, յոյս ունենալով դորանով աւելի վաստակի: Երբ իւր դիտաւորութիւնը պ. Զախարին յայտնեց, վերջինս ըստ երեւոյթին բարի դէմքով և հայրաբար դարձաւ դէպի նա.

— Ի զուր ես թողնում մեր տունը. փա՛ռք Աստուծոյ, ի՛նչդ է պակաս, տունդ՝ տուն, ուտելդ՝ ուտել, (թէ և շատ քիչ էր պատահում, որ իւր խոհարարը առանց աղայի հրամանին ծածուկ մի կտոր հաց կամ կերակրի տականք տար) ու՞ճիկդ՝ ու՞ճիկ, էլ ի՛նչ ես ուզում. դուրսը մշակութիւն անելով ոչինչ չես աշխատի:

— Աղա՛յ, կը մնայի, եթէ կարողանայի շարունակել, բոլորովին ձեռքից ընկել եմ, այնքան անքուն եմ մնացել: Ի՛նչ անենք, էլի ձերն եմ. ժամանակ անժամանակ մի գործ պատահած պատրաստ եմ ձեր ծառայութեան:

— Օրհնա՛ծ, քունը ինչ է որ մարդուս ձեռքից գցի, շատ քնողը կը չիմարանայ. արջերն էլ են շատ քնում, ինչ են աւելացնում: Բայց դու ցերեկը քնում ես:

— Հէնց այդ է, որ մշակութիւնից զրկւում եմ և ամսի տակին տեսնում եմ աշխատածս մի բան չէ:

— Հէնց ես իմանում, որ գիշերապահութիւն չ'անես, միայն մշակութեան գնաս, դրանից շատ պիտի աշխատե՞ս. քա՛ւ լիցի. օրւայ հացդ հազիւ հազ կարող ես դատել, այն էլ հազար մի նեղութիւնով. այն ինչ այստեղ հանգիստ ստանում ես ու՞ճիկդ և գիշերը քեզ համար պարապ-սարապ շփշփացնելով պտտում:

— Աղա՛յ, ճշմարիտ չեմ կարող, լաւը այն է իմ հաշիւը տեսնէք, թողնէք ինձ գնամ:

Պ. Զախարը տեսնելով, որ դիմացինը այնքան էլ խաբւողը չի, վարպետ է դարձել, բարկացած ասաց.

— Գնում ես, գնա՛, այն դու՝ այն ճանապարհը, էլ ինձնից ինչո՞ւ ես հարցնում:

— Բայց հաշիւ տեսէք, ղեւ մնում է:

— Էլի սիսիանցի է՛, շուտ մի հաշիւ պոչիցն է բռնում, հէնց է իմանում փախստական ենք. այսօր ժամանակ չ'ունիմ, մի ուրիշ օր կը գաս, հաշիւդ կը տեսնենք, բայց հիմիկուց ասում եմ, որ փոշմանած գաս՝ կրկին քո պաշտօնի մէջ մոնելու, էլ Յմանէթ չեմ տալ: Այժմ ուզում ես կացիր միւսնոյն ռոճիկով, թէ չէ գնաս գլուխդ այստեղ-այնտեղ մոցնես, գաս, կրկին ասում եմ՝ հինգ մանէթ էլ չեմ տալ:

Ստեփանը ոչինչ չը պատասխանեց, դուրս եկաւ գնաց: Երկու օրից յետոյ Ստեփանը շտապեց գնալ պ. Զախարի հետ հաշիւը վերջացնել, վախենալով մի գուցէ իւր փողն էլ կտրի Աղաջանի 30 կոպէկի պէս:

— Հ'ը, բարով ես եկել, շինծու քաղցր ժպիտը բերանին ասաց պ. Զախարը, ինչպէս է անցնում մշակութիւնդ. փոշմանած կը լինիս անպատճառ. խեղճ, դէմքիցդ տեսնում եմ թէ այս երկու օրը որքան նեղութիւն ես քաշել. քանի որ ուրիշներին չեմ վարձել դու եկ, էլի քո տունն է:

— Ինչո՞ւ, փա՛ռք Աստուծոյ, մշակութիւնով կրկնապատիկ եմ վերցնում:

— Այդ հաշիւ չէ. այս քանի օրս կարող է լաւ գործ պատահած լինի և քառասուն, յիսուն կոպէկ վերցրած լինիս, բայց ամուսնյ մէջ քանի՛ այդպիսի օր կը պատահի, շատ շատ մի չորս, հինգ օր: Մենք ենք մշակներին գործ տւողը. պատահում է, որ մի օր հակերը գալիս թափւում են և մշակները էլ քիթ սրբելու ժամանակ չեն ունենում. իսկ այնուհետեւ շաբաթներ է անցնում և ոչ մի հակ չի լինում:

Ստեփանի դիրքը, հայեացքը անմռունջ խնդրում էին հաշիւը վերջացնել և դուրս գնալ:

— Հիմա ուզում ես մնա՞լ, դորա համար ես եկել չէ՞:

— Աղա՛յ, բախշի՛ր, չեմ կարող ձեր ասածը կատարել, հաշիւ համար եմ եկել:

— Տօ երեկ չէիր այստեղ, ասացի որ ժամանակ չ'ունիմ, մի

ուրիշ օր եկ. այդպէս շուտով կը գա՛ն, ինձնից որ փողոյ առնես հա, ուրիշին չը պիտի տաս պահելու. խօ քո մօտը չե՞ս պահելու:

—Ձէ, գիւղը պիտի ուղարկեմ:

—Գիւղումը փողը ի՞նչ հարկաւոր է, որ ուղարկում ես, ի՞նչ շինեցիր, որ այդպէս շուտով ուղարկում ես. գեռ մի փող շինիր յետոյ է՛:

—Տանը պէտք է այժմ. անպատճառ պիտի ուղարկել:

—Դէ որ այդպէս է մի ուրիշ օր եկ. այժմ մեր բակը՝ քանի օր է ինչ դուրս ես եկել՝ չի սրբւել, սրբի՛ր յետոյ գնա՛:

Ստեփանը քիթ ու մոռութը կախ գուրս գնաց անիծելով այն օրը, որ դրան պատահեց:

—Բա ձեզ ինչ ասեմ, որ ինչ դառնաք, Ստեփանի յետեւից ասաց պ. Զախարը. ասա՛, ասա՛, էլի իրանց էշը պիտի քշեն. չէ, առել է, չը պիտի գայ. բայց ի՞նչ տղայ է,—արդար, քաջ, աչքաբաց, գործից չը վախեցող, Ձէ, երևում է, էլ յետ չի դառնալու, ափսո՛ս. բայց ի՞նչ փող կը ստանայ և շուտով գիւղը կ'ուղարկի՛, այնքան քաշքշեմ, որ ինքը իւր ոտով գայ աղաչի: Սրանցը այսպէս պիտի լինի, որ ո՛ր կողմը ծռես իրանք էլ կամայ ակամայ ծռւեն:

Մի ամսւայ մէջ Ստեփանը մի քանի անգամ գնաց եկաւ, բայց չը կարողացաւ իւր տաժանելի աշխատանքի առաջի պտուղը ստանալ: Ե՛նչ անեմ, Տէ՛ր Աստուած, ասում էր նա, կրկին գիշերապահութիւն անեմ իմ փողիս համար, բայց աւելի եմ վերցնում մշակութիւնով: Ախր ինչո՛ւ չի տալիս փողը, փառք Աստուծոյ դրան չի կարօտ խօ. տունը՝ տուն, խանութը՝ խանութ, Բագուայ հարուստ վաճառականներից, էլ ինչո՛ւ չի տալիս՝ չը գիտեմ: Հա, երևի ուղում է այդպիսով կրկին նոյն պաշտօնը ընդունեմ, բայց անտանելի բան է, թէ վարձը քիչ և թէ նեղութիւնը շատ և բացի դրանից հազիւ եմ ազատւել այն գինետնից, մէկ էլ գնամ: Ձէ՛, չէ՛, գտայ— առաջւայ պաշտօնս կ'ընդունեմ, որ մի կերպ կարողանամ ստանալիքս պոկ տամ, Սաքանին ուղարկեմ:

Պ. Զախարը երբ իմացաւ նորա միտքը՝ ուրախ ուրախ ասաց.

—Ախր ես քեզ չ'ասացի կը փոշմանես. հիմա լաւ է մի ամսւայ ռոճիկիցդ ընկար, թէ՛ և այն ժամանակ բարկացած ասացի հինգ մանէթից աւել չեմ տալ, բայց այժմ խղճալով քեզ վերայ 7 մանէթ եմ նշանակում: Որ մի մանէթը պակասացնում եմ չը լինի մտածես՝

քիչ է տալիս գործս վատ կատարեմ. առաջւայ պէս եղի՛ր, տարիներով քեզ բաց չեմ թողնի և վերջը կը տեսնես մի գումարատէր դարձած:

—Ութ մանէթը առանց էն էլ քիչ էր, նրանից էլ էք պակասցնում:

—Ել աւելորդ մի՛ խօսիր, աշխարհիս տակ ու գլուխը հինգ մատերիս պէս գիտեմ, քեզ ինչ տալիս եմ, անձայն վերցո՛ւր և խոնարհութեամբ քո գործը կատարի՛ր:

«Տէր Աստուած, այս ի՞նչ կրակի մէջ եմ ընկել, բանը այնտեղ է հասցրել, այժմ որ չ'ընդունեմ, վաղը գամ՝ հինգ կը տայ. ինչ անեմ, գնենք թէ մի մանէթը կորցրել եմ, մի ամիս կը մնամ, ստանալիքս կ'առնեմ և էլ այդ սև օստանի երեսը չեմ տեսնի», մտածում էր Ստեփանը:

—Լա՛ւ, որ եօթն էք տալիս՝ ինչ պիտի ասեմ, բայց խնդրում եմ մի քսան մանէթ տաք, այս քանի օրս գիւղը գնացող կայ. անպատճառ պիտի ուղարկեմ:

«Կարծում է իւր մտածածը իմ խելքը չի կտրում, մտածում էր հեգնական ժպիտը բերանին պ. Զախարը. ողորմելի՛, ի՞նչ պարզամիտն է. կը ստանաս, չէ մի ո՛տներ. ուղում է այս ամիս բոլոր ոռճիկը ստանայ, ազատ համարձակ դուրս գնայ»:

—Լաւ է կը տամ, ասաց պ. Զախարը, դեռ այժմ գործ ունիմ, այս քանի օրը առանց քո ասելի կը տամ, էլ փողի անուն չը տաս:

Ստեփանը ինչ անէր, լաւ ծուղակի էր բռնւել, նօթերը կուտած հեռացաւ իւր աղայի մօտից, դարձեալ գիշերապահ եղաւ և այդ պաշտօնի հետ սերտ կապւած գինետունը կրկին նրան մոլորեցրեց:

ԺԵ.

Սաքանը գիւղում նստած փափուկ փող էր աշխատում. ապրանքի մի մասը արդէն հալեցրել էր, մտածում էր թէ ի՞նչպէս պէտք է ապրանք բերել տայ, որ էժան նստի. չէր մոռացել Ստեփանի և ուրիշների ընկերութիւնը, նրանցից տեղեկութեան էր սպասում, բայց ոչ մի լուր չը կար. «Զախորդութեան են պատահել, մտածում էր Սաքանը, նրանք խաբւեցին, գնացին կարծելով սէլի

պէս թափւած է հարստութիւնը, հիմա ես եմ իմանում թէ ի՛նչպէս շան քթից ջուր խմելով մշակութիւն են անում, բայց ոչինչ, էլի փող կ'աշխատեն մի կերպ բերաններէիցը կտրելով, պէտք է գրել ապրանք ուղարկեն եկողով կամաց կամաց, թէ չէ յանկարծ կը վերջանայ ապրանքը, այնուհետեւ դժւար կը լինի»:

Այսպէս մտածելով նա նամակ գրեց Ստեփանին և մնացած չորսին, որ անպատճառ, էլ այնտեղը չի, ապրանք հասցնեն, որովհետեւ ծախելու լաւ ժամանակն է:

Սաքանը մի կողմից ապրանք էր ծախում, միւս կողմից հաւաքած ցորենն ու դարին նազդ փող շինում, իսկ նազդ փողը տալիս էր քառասուն և յիսուն տոկոսով վիզները ծուռ մնացած գիւղացիներին, որ կալի ժամանակ կամ ցորեն տան կամ թէ չէ փողը: Սաքանը տոկոսով փող տալով կարճ միջոցում մեծ անուն հանեց, տեղովը վեր կենողը նրան ճանաչում էր իբրեւ խեղճերին ձեռք մեկնող. մի խօջայ Սէրգի էր մի Անգեղակոթ:

—Աստուած ձեր պապերի գերեզմանոտաց վերայ լոյս թափի, Մկրտում ապէ՛ր, ասում էին խեղճ մնացած գիւղացիները, եարար մեր ճարը ինչ կը լինէր, թէ որ խօջայ Սէրգին չը լինէր. մին մին այդպէս օգնութիւն հասնող, դարդ ու ցաւ իմացող հէնց ինքն է որ կայ. ախր ժամանակիս, այն էլ այս ժամանակին, որ որդին հօրը չի ճանաչում, ո՞վ կ'անի նորա արածները: Տէր Աստուածը նորա մինը հազար անի. երեկ չէ միւս օրը պարտատէրս եկել եզներս էր ուզում քշի տանի. չեմ իմանում ո՛րտեղից էր լսել, Աստուածանից էր, սրբերից էր թէ ինչ է, եկաւ փողը տաւ և եզներս ազատեց. հէնց իմացայ թէ աշխարհքս ինձ բաշխեց, որ եզներս չը տարան, անունս տափովը չը տւին:

—Անում է, զորդ է, պատասխանում էր Մկրտում ապէրը աչքերը ճպճպացնելով, բայց սկի մինը երկու չի դառնում. հէնց է որ փողը սրան նրան է տալիս, թղթի պատառտանքով սնդուկը լցնում. ախր սկի չի մտածում՝ մեռնել կայ, սպանւել կայ—է՛, ա որդի՛, ասում եմ, բաւական է շահով տաս այդ փողերը. լաւն այն է արծաթ կամ ոսկի շինես, մի տեղ թաղենք, որ ոչ կորչի և ոչ փտի, երեսին ջրով մնայ. ես եմ լինում ինքը՝ չի անում:—Ձէ՛, ասում է, դու չես իմանում, այսպէս լաւ է. փողն էլ է փող աշխատում առանց ապրանք առնե-

լուս—Երևի ինքը մի բան հասկանում է առանց այն չի, աշխարհք տեսած մարդ է:

—Ինչ խօսք, նա աւելի լաւ է անում, որ աղքատ-ուղբուտի օգնութեան է հասնում. լաւ է քո ասածը չի անում խօջայ Սէրգին, արի դրանից ոչ դուք խէր կ'ունենաք և ոչ էլ մեզ նմանները:

Այսպէս գիւղում Սաքանի շաքը բամբակով էին հաւաքում. ամեն տեղ ձայն ունէր, ամեն խնջոյքում վերի տեղն էր նստած լինում տանուտէրի և տէրտէրի մօտ. նորա խօսքին ո՛վ կարող էր չէ ասել: Տանուտէրի ու տէրտէրի բերանները կապել էր, նրանց ուտացնելով ու ընծաներ տալով. ինչ անում չէր անում, ոչ մի արգելք, ոչ մի դատաստան չը կար, որովհետեւ խօջայ Սէրգին է արել. մի խօսքով թրի այս կողմն էլ էր կտրում այն կողմն էլ: Աղջկատէրերը օրեր էին համարում թէ երբ է խօջայ Սէրգին աղջիկ ուզելու, իսկ Սաքանը ղեռ ևս մտադրութիւն չ'ունէր պսակելու, նա ուզում էր մեծ աւուն և զիրք ունեցողի աղջիկ ուզել, որ ընդ միշտ ապահով համարի իրան խէր-շառ պատահած ժամանակ. իսկ այդ մտադիր էր անել մի երկու տարուց յետոյ, երբ իրան լաւ կը դրստէր, կը շինէր:

Նամակը հասաւ Ստեփանին, կարծելով տնիցն է՝ մէկ ձեռքն էր առնում, բանում, աչքերը գցում սև տողերին, ինքն իրան մտածում. «Տեսնես ի՞նչ են գրել, ա՛խ, կարդալ չ'իմանալի որ մէկ կարդալի հանգստանալիս: Մէկ նամակը պաշում է, պաշպշորում, աչքերը քսում, ծոցը դնում ասելով. «Կնիկս ու որդիքս մօտն են եղել գրելու ժամանակ, նրանց ձեռքը կպած կը լինի, կնիկս ծոցն է դրել անպատճառ...»: Ել ոչինչ չը կարողացաւ ասել, արիւնը կարծես զլխին խփեց, աչքերը սևացան, լեզուն կապ ընկաւ կնոջը յիշելով: Նա կնոջը յիշելով գինետունը իսկոյն մոաբերեց և այդ ժամանակ էլ չէր ուզում կնոջ անունը տալ, վախենում, դողում էր ինչպէս մի երեխայ. նա ուզում էր փախչել իւր սենեակից, ինքն էլ չը գիտէր ուր, կարծում էր կինը այդ բոպէին մօտն էր գտնւում, որ իրան կշտամբում էր. և այլ ևս կանգնած չը կարողացաւ մնալ, ընկաւ իւր կեղտոտ տեղաշորի վերայ և սկսեց դառն արտասուք թափել:

«Ա՛խ Աստուած, մեղաւո՛ր եմ, մեղաւոր, ես մեղա՛յ Աստուծ, մէկ էլ այդ մեղքը չեմ անի... Բաշխի՛ր, ա՛ կնիկ... դու կը բաշխես

անպատճառ, ես գիտեմ. էլ չեմ անի, վա՛յ, էլ չեմ անի, սուրբ կը քնամ մինչև....

Եւ այս սրտանց մեղայ դալն էր, որ նրան մի քիչ հանգստացրեց. նա կրկին նամակը հանեց և սկսեց պաշարել, աչքերը քսել ասելով. «Ա՛խ ձեր հոգուն մատաղ, դուք ինձ համար այլքան քաղցր էք եղել հա՛ւ»:

Ամուսնական, ծնողական սուրբ զգացմունքները Ստեփանի սրտում շարժւեցան բուռն կերպով: Նամակը համբուրելով կարծես իւր փափլիկների աչքերն էր համբուրում, ծոցումը դնելով վերանորոգած ասում էր. «Ես քո հաւատարիմ մարդն եմ, դու իմ հաւատարիմ, քաղցր, ամեն բանից էլ անուշ կնիկն ես»:

Ստեփանը ուզում էր շուտով նամակը կարդալ տալ, դորա համար մտաւ աղայի խանութը և գործակատարներից մէկին առաջարկեց կարդալ: Գործակատարը թթւած դէմքով շուռ եկաւ ասելով. «Ժամանակ չ'ունիմ». ճարահատեալ երկրորդ գործակատարին դիմեց. վերջինս էլ նոյն կերպ վարեց: Ստեփանը չը զարմացաւ, նա լաւ գիտէր, որ գործակատարները, թէև իրանց նման գիւղացիներ են, բայց մշակներից զգւելով զղուում են, հետները մինչև անգամ չեն ուզում խօսել, միայն տեղն ընկած ժամանակ լաւ գիտեն թրքերէն լկտի շամախեցու և ռսերէն հարբած գեղջուկների անվայել հայհոյանքները թափել իրանց գլխին. հայերէն էլ գիտեն հայհոյել, բայց միայն այն ժամանակ, երբ մշակների հաւատն են հայհոյում: Ստեփանը այս բոլորը իմանալով ի հարկէ ճարահատեալ տարաւ գործակատարների մօտ, որոնց աչքը սովոր էր միայն տեսնել մետաքսի ու շալերի թանգանոց ձոթերը, տիկիներն զարդարանքը և դոցա իրանց պէս սիրուն պայուսակների ամուսինների ամսի 20-ին ստացած անծալ, շխշխան փողերը և ոչ թէ կեղտ ու քրտինքի մէջ կորած նամակը:

Ստեփանը կոյր ու փոշման դուրս եկաւ խանութից և հազիւ հազ կարողացաւ մի երկու ժամից յետոյ մէկ աստուածասիրի կարդալ տալ: Սաքանի նամակի միտքը հասկանալով մոռացաւ իւր հոգեկան տանջանքը ինչ որ մի քիչ առաջ ունէր. նա շտապեց ձեռքի եղած չ'եղածով և պ. Զախարի մօտի փողով, որ մի կերպ պոկ էր տւել, ապրանք գնեց: «Մէկին հինգ է աշխատելու, ես գիտեմ, բանս

բան է», մտածում էր Ստեփանը: «Աստուած խէր տայ, բարի բազար, ասելով կապեց, մի քանի օրից յետոյ Սաքանին ուղարկեց:

Ստեփանը հաշիւները աղայի հետ վերջացնելով սկսեց իւր համար ազատ մշակութիւն անել և այդ ժամանակ օր ու գիշեր անելով հազիւ էր կարողանում 10—15 բուբլի դատել:

Սաքանի նամակի պատասխանը և ապրանքը եկաւ: «Բանս բան է, մտածում էր նա ուրախ ուրախ, մնացածներն էլ կ'ուղարկեն, թո՛ղ ուղարկեն, ես էլ նստած կը ծախեմ, փափուկ փող կը շինեմ, տակս կը դնեմ: Հինգի տներն էլ համարեա իմ ձեռքին է նայում, ես եմ կառավարում, ինչ ուզում են բաց կը թողնեմ, ո՞վ են կուռս բռնում: Կնիկարմատը հէնց բեր հա բեր անող կը լինի, ես էլ կը տանեմ, ո՞վ է մնասում և ո՞վ խէրւում: Սրանք բոլորն էլ լաւ է. ինչպէս ես եմ առաջուց կարգադրել, յոյս ունիմ, որ այնպէս էլ կը լինի, դու նորա դարդը քաշիր. է՛հ, դարդ չէ մին ո՛տեր. ինչպէս Ստեփանի աշխատանքն է այսուհետեւ իմը, այնպէս էլ Քազուհին է իմը: Բայց չէ, պէտք է մի քիչ էլ սատանայութիւն բանեցնել. վա՛յ թէ չ'եղաւ, բո՛ի գիւղացի է, կը գրի Ստեփանին, դէ այն ժամանակ արի՛ էլը ցիւիցը հանի՛ր, էլ դրանից յետոյ մնաք բարեւ ընկերութիւն. էլ ո՞վ կը նայի գիւղումը իմ կզակին. չէ՛, չէ՛, պէտք է մի քիչ էլ համբերել, տեսնել խո Ստեփանը շուտով չի գալու կամ թէ չէ՛նորա ձեռք ու ոտը լաւ հաւաքել, բոլորովին սիրահարացնել. ինչ եմ շտապում, փա՛ռք Աստուծոյ մէկը չի, երկուսը չի, ուրիշներն էլ կան: Բայց ախր դրա տեղը չեն ապ, հոգիս ուզի կը տամ, նրանցից ձեռք կը վերցնեմ, միայն»...

Այսպէս Սաքանը Քազուհուն իրանը համարելով խաղում էր առ այժմ նրանով, ինչպէս կատուն է խաղում նախ քան կլանելը որսած մկնով՝ հաստատ հաւատացած. լինելով, որ իւր սուր սուր ձանկերից պրծում չ'ունի: Սաքանը թէև շարունակ տեսութեան էր գնում Քազուհուն և միշտ չար մտքով, բայց շատ հեռունները մտածելով սրտինը չէր կարողանում յաջողացնել:

Ստեփանը չորս ամիսը, հինգ ամիսը մի անգամ ապրանք էր ուղարկում Սաքանին և միշտ գրել էր տալիս տանը լաւ մոիկ տալ, վար ու ցանքը անել տալ, ինչպէս իւր խելքն է կտրում:

Ժ. 2.

Անցել էր զարունը, ամառւայ թեժ ժամանակն էր. արևը կրակ էր թափում: Մեծատուն քաղաքացիք տեղափոխեցան ամառանոցները՝ աղատելու Բագուայ անտանելի բոց ու կրակից, իսկ միջոցներ չունեցողները մնացին այդ պլպլացող հնոցի մէջ:

Ստեփանի դուռթիւնը վատ էր. երկրորդ ամառն էր նորա համար, նա սկսեց կամաց կամաց ծիւրել, հալ ու մաշ լինել. շոգը մի կողմից, սնունդի պակասութիւնը միւս, անառակ կեանքը մի երրորդ կողմից՝ նրան ձեռք ու ոտից զցեցին. վերջը էլ չը կարողանալով դիմանալ հակերի տակ՝ ստիպւած թողեց գործը և մի քանի օր սկսեց քաշ գալ՝ թուլացած, սպրտնած, աչքերը խոր ընկած՝ պատերի տակ՝ շաք տեղերում: Նորա արագաշարժ ոտերը, հաստ բազումները և միշտ ուրախ դէմքը թուել, կորել էին. այժմ էլ անզեղակոթցի Ստեփանը չէր, այլ կատարեալ մի մշակ ոտից մինչև գլուխ: Նա կարծում էր կ'անցնի շուտով այդ թուլութիւնը և շուտով իւր գործը կը շարունակի, բայց չ'եղաւ. նրան այս ու այն խորհուրդ տւին անգործ չը մնալ, որով աւելի կը վատանայ վիճակը. նա էլ նրանց խորհուրդը լսելով էլի սկսեց հակեր կրել, չէնց առաջի օրը, երբ հակի տակ տնքտնքալով գնում էր մի պարոնի յետեից, չը կարողացաւ հետեւ պարոնին. ուզեց հակը պատին դէմ տալ, կանգնել, չը կարողացաւ, թոյլ ոտերը չը դիմացան մինչև պատը հասնի, ընկաւ կողքի վերայ՝ պարանը ձեռքից տալով, միւս կողմն ընկաւ հակը, ինքը անփնաս մնաց ընկած: Պարոնը ծխելով շարունակում էր ճանապարհը, մէկ էլ յետ նայեց, տեսաւ որ մշակը չի գալիս, բարկացած մօտեցաւ. «Այ անպիտաններ, որ չէք կարողանում, ինչո՞ւ էք վերցնում, կողքին մի քանի քացի չը տաս, որ խելքը գլուխը ժողովի: «Մշակ, ա՛յ մշակ: Նոր մշակ կանչեց. հայ մշակը իսկոյն եկաւ. հրամայական ձայնով պարոնը հրամայեց, որ մշակը հակը վերցնի և իրան հետեւի:

Մշակը, որ Ստեփանի մանկութիւնից ի վեր ընկերն էր և որ միմեանց հետ շատ սիրով էին, փոխանակ դէպի հակը վազելու, ինչպէս հակի ծարաւ մշակ, դէպի Ստեփանը վազեց:

—Ստեփա՛ն, Ստեփա՛ն, ա ինչո՞ւ ես ընկել, վե՛ր գնանք:

—Վա՛յ, մեռնում եմ, Կարօ՛, ինձ տուն հասցրո՛ւ։

—Դէ վե՛ր գնա՛նք։

—Շուտ արա՛ հակը վերցուր եկ, ես այդքան ժամանակ չ'ունիմ քեզ սպասելու, բղաւեց պարոնը։

—Աղա՛յ, բա չե՛ս տեսնում, խեղճը ընկած է անտէր անտիրական. չեմ կարող, ուրիշին կանչի՛ր։

—Այ անիծւի՛ք զուք, էլի վսվսան հայեր են է՛, ի՞նչ կայ. խօ չը մեռաւ. ասաց ու մի ուրիշ մշակ կանչեց։

Կարօն Ստեփանի կռանտակերից բռնած տարաւ իրանց գետնափոր սենեակը և պառկեցրեց։

Ստեփանի գետնափոր սենեակը մի խուլ փողոցում էր։ Այդ համարեա անպատու հան փողբիկ սենեակում կենում էին վեց հոգի։ Կարօն էլ այդտեղ էր կենում։ Կենալու ոչինչ յարմարութիւն չ'ունէր այդ բնակարանը։ Խոնաւ յատակի վերայ փռւած էր մի քանի կտոր պատռոտած, ցեխոտ խասիրներ, որոնց վերայ աջ ու ձախ կողլած գրւած էր կեղտից սրոց կտրած անկողիներ։ Ամբողջ սենեակի կահ կարասիքը կազմում էր խասիւրի կտորտանքը և անկողիները. եթէ սրանց վերայ աւելացնելու լինինք մի կուժ և գաւաթ և մի քանի ծակոտած, մաշւած տրեխներ այս և այն անկիւնում վեր թափոտած, սրանով վերջացրած կը լինինք Ստեփանի անշուք բնակարանի նկարագրութիւնը։ Այդ բնակարանին կից էր գոմը, որ տախտակով էր բաժանւած։ Նախանձելի էր երկու ձիաների գոմը. դա աւելի արձակ էր, աւելի լուսաւոր, քան թէ մշակների բնակարանը։

Կարօն լուռ ու մոռնջ նստած էր հիւանդի մօտ. նա չէր ուղում խօսացնի՝ վախենալով մի գուցէ անհանգիստ անէր Ստեփանին. լԹող մի քիչ քնի, հանգստանայ, մոտճում էր Կարօն։

Մի ամբողջ ժամ անցնելուց յետոյ Կարօն դարձաւ Ստեփանին.

—Ստեփա՛ն, ա՛՛ Ստեփա՛ն։

—Հ'ը. թոյլ կերպով արտասանեց և շրջեցաւ դէպի Կարօն։

—Աչքերդ մի բա՛ց, օրհնւած, ի՛նչ ես ընկել, սկի չես խօսում։

—Կարողանում եմ չեմ խօսո՞ւմ։

—Ի՞նչդ է ցաւում։

—Ել սաղ տեղ չ'ունիմ, մեռնում եմ։

—Երեխայ երեխայ մի՛ խօսիր. ախորժակդ ի՞նչպէս է։

—Ախորժակից մի՛ խօսիր, ոչինչ չեմ ուզում, բերանս լափ լեղի է։

—Բա սոված պիտի մնաս, գնամ բան առնեմ բերեմ, սովածութիւնը աւելի քեզ վեր կը գցի։

—Ձէ՛, չէ՛, Կարօ՛, ի զուր ես գնում, չեմ կարող ուտել, թոքս կրակ է ընկել, դու ինձ մի դղալ ջուր աո՛ւր՝ թոքիս ածեմ։

Կարօն Ստեփանի կուռը բռնելով, նստացրեց ջուրը խմացրեց։

—Թի՛ւ, թի՛ւ, երանի թէ կուլ տւած չը լինէի, լեղի է դա՛ ջո՛ւր է, ա՛խ, մեր աղբրի ջուր, ո՛րտեղ ես... ասաց և խոր հառաչելով թուլացած ընկաւ տեղաշորի վերայ։

Ստեփանը տեղաշորից չը կարողացաւ վեր կենալ այդ օրը։ Նա ոչինչ չը կերաւ, միայն յաճախ ջուր էր խնդրում, բայց երբ բերանն էր առնում՝ զզւած մէկ էլ բերանից դուրս էր թափում։

Մի երկու օրից յետոյ ձեռք ու ոտ ընկան, մի թուրք հէքիմ ճարեցին. թուրք հէքիմը, ջիւրան գցած, խորհրդաւոր հայեացքով, թէզբիհը ձեռին, մտաւ հիւանդին այցելութեան։

Աչքերը լրջութեամբ մի կողմ դարձրած բազկերակը բռնեց, կարծես խորն էր մտածում, ուզում էր ինչ հիւանդութիւն լինելը գտնել։ Լեզուն էլ տնդեց և նոյն լրջութեամբ գլուխը շարժեց։

—Բա ինչո՞ւ էք ուշացրել, ա՛՛ ձեր տները չի քանդուի։

—Հէնց իմացանք թէ ոչինչ չը կայ, կ'անցնի, պատասխանեց Ստեփանի ընկեր Պօղոսը։

—Ձէ, լաւ չէք արել, սաստկացել է հիւանդութիւնը եաթալաղի է փոխւել. բացի եաթալաղից վէրքեր էլ կան վրան, այն էլ վատ վէրքեր են։ Բայց ոչինչ, ես կ'առողջացնեմ. մի շաբթից յետոյ ոտի վերայ կանգնած կը տեսնէք, ինչ էք տխրում։

—Դէ ուր է, քեալբալայի՛, Աստուած բերանիցդ լսի, հէնց իմացիր մէկ էլ նոր դու նորան կեանք ես բաշխում, մենք քո վարձը չենք մոռանայ։

—Այժմ ինձ փող է հարկաւոր, որ մի քանի հարկաւոր բան առնեմ դեղերի համար. վատ չէր լինի հէնց այժմեանից խօսենք։

—Լաւ. ի՞նչ պէտք է առնես, քեալբալայի՛։

—Ես տեսնում եմ, որ դուք մշակ մարդիկ էք. ես ձեզնից աւել չեմ պահանջի, ինձ կը տաք տասը մանէթ։

— Քեալբալայի՛, տասը մանէթը շատ է՝

— Շատ չի՛, շատ չի՛. օրը մի երկու անգամ՝ նեղութիւն պիտի քաշեմ՝ այս ծանր տեղովս գամ գնամ, գեղեր պիտի շինեմ, որի ձեռք բերելը շատ թանկ է նստում, փեղամբարը վկայ՝ գրանից պակաս չեմ կարող։

— Զէ՛, չենք կարող տալ, ի զուր քեզ էլ նեղութիւն տւինք։

Հէքիմը լաւ տեսաւ, որ տասը մանէթ տւողը չեն՝ իջնելով իջնելով հասաւ մինչև հինգ բուբլի։ Համաձայնեցան։ Մէկ բուբլի էլ տւին դեղերի համար։ Հէքիմը դուրս գալուց դարձաւ Պօղոսին.

— Փահրիզը պիտի անպատճառ պահի, թթւի, կծւի չը մօտենայ. տաք կերակուր երբէք չը տաք, եթէ տւել էք իմացէք, որ տունը գլխին կը քանդէք։ Գլուխը, մարմինը լաւ կը փթթորէք, որքան կարողանաք տաք պահեցէ՛ք. այսքանս Ես երկու ժամից յետոյ կը գամ և դեղերը կը բերեմ։

Ստեփանը ընդունեց քեալբալայու սուտ սուտ պատրաստած դեղերը։ Երկու տեսակ՝ սպիտակ ու դեղին փոշիներ էր թղթերի մէջ ածած, սպիտակը ցերեկով պիտի ջուր անէր խմէր՝ ժամը մի անգամ, իսկ դեղինը՝ գիշերները։

Անցաւ երկու օր. շարունակ գնում գալիս էր քեալբալային, արդէն երեք բուբլին առել էր, բայց հիւանդը քանի գնում աւելի վատթարանում էր։ Հէքիմը յոյս էր տալիս, դեղերը շատ շուտ փոխում էր, շատ անգամ էլ բարկանում էր մշակների վերայ ասելով՝ «Երևի փահրիզը չէք պահել տալիս, թէ չէ ինչու չը պիտի աւողջացած լինի մինչև այժմ»։

Հիւանդի մօտից Կարօն շատ քիչ էր հեռանում. իսկ մնացածները իրանց գործին էին գնում, միայն երեկոներն էր, որ գալիս էին և իրանց սիրելի ընկերին շրջապատում, անխօս լուռ ու մունջ նորա երեսկահատին մօտիկ տալիս։ Սկզբում նորա այնքան էլ նշանակութիւն չէին տալիս, կարծելով շուտով կ'անցնի, բայց երրորդ օրը, երբ հիւանդութիւնը սաստկացաւ, այնպէս որ նա էլ ոչ խօսում, ոչ ուտում և ոչ խմում էր, մնացին շարած։

— Կարօ՛, ինչ անենք, Ստեփանը ախր դէպի վատն է գնում, դարձաւ Պօղոսը։

Կարօյի տխուր արտայայտութիւնը լուռ ու մունջ պատասխանեց. «Մենք ինչ կարող ենք անել, ժեր ձեռքովը ինչ կը գայ»։

Այդ ժամանակ Ստեփանը բանդագուշանքի մէջ սկսեց շրջաշրջել տեղաշորում. «ե՛կ, ե՛կ այստեղ եմ... բեր... բեր ձեռքդ համբուրեմ»:

— Յիսուս Գրիստոս Աստուած, քթի տակ մրմնջաց Պօղոսը և երեսին խաչ հանեց, հրեշտակի հետ է խօսում:

Կարօյի աչքերը արտասուներով լցւեցաւ, ոչինչ չը կարողացաւ խօսել:

— Տէր, ողորմած Աստուած, դու դրան խնայիր, կնոջը ու երեսխաչոց բաշխիր, զգացւած արտասուքը աչքերին ձեռքերը վեր կարկառեց Պօղոսը:

Ստեփանը շարունակեց բանդագուշանքը.

«ե՛կ, ե՛կ, այստեղ եմ... աղբրի ջուր ես բերել, ուխա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, չէ, մի՛ գայ... զինետուն... անիծւած Աղաջան... գնացին... փախչում են... ընկան կրակը, երեսաներս... վա՛յ, վա՛յ, կնիկս... նորաշորերը վառւում է, օգնեցէ՛ք»... և անդադար շրջաշրջում էր տեղաշորում և վերմակը դէն գցում, իսկ հիւանդապահը հէքիմի ասածները ամենայն ճշդութեամբ կատարում էր, իսկոյն հաստ վերմակը վրայ էր քաշում:

— Պօղոս ապէ՛ր, դարձաւ Կարօն, Ստեփանը դեմն է տալիս, ոչինչ չը կայ, ես այստեղ կը մնամ, դու մի գնա՛ տես քեալբալային որտեղ կորաւ:

— Էլ ինչ գնամ, չես տեսնում մահւան հրեշտակը գլխավերևը պտտում է, նա էլ ի՞նչ կարող է անել, ի զուր փող պիտի տանք. մեղք է մինչև անգամ հէքիմ բերելը, ճակատին ինչ գրած է այնպէս էլ պիտի լինի, հէքիմը իրան մարդ տեղովը ինչ է, որ ճակատի գրածը կարողանայ ջնջել. աւելի լաւ է երեսը ծածկենք տեսնենք վերջը ինչ կը լինի:

Հէնց այդ խօսակցութեան ժամանակն էր, որ քեալբալային ներս մտաւ: Նա կրկին յոյս տւաւ հիւանդին մի լաւ զննելուց յետոյ և մնացած երկու բուբլին առաւ, դուրս գնաց:

Հէքիմը էլ չ'երևեցաւ, ոտ չը կոխեց մշակների բնակարանը, նա իւր հաշիւը վերջացրել էր:

Մշակները իրանց ընկերոջ լոյս աշխարհում ապրելու վճիռը անդուլթ մահւան ասորինութեան յանձնեցին, երբէք չը կ'ասկածելով, որ նա անողոք է, նա կ'առաջի է, նորա սև, զարհուրելի ճի-

րաններին հազիւ հազ է կարողանում ազատել անօգնականը։ Անզօր ձեռքեր, խուփ աչքեր, նւազած սիրտ—ահա անագորոյն մահւան ձեռք ու ոտը կապած գերին։

Թուրք հէքիմը չը կարողացաւ նրան ազատել, կը նշանակի ճակատագիրն է՝ այդպէս էլ պիտի լինի, ուրեմն նորա ասողը թեքւեցաւ, նորա արեւը խաւարեցաւ։

Ստեփանը ֆնաց անօգնական, թուրք հէքիմը էլ չէր զալիս։ Իւր ընկեր մշակներն էին պահում, խնամում, սրանից-նրանից խորհուրդներ հարցնելով։ Մի օր էլ երբ խորհուրդ էր հարցնում Կարօն մի անծանօթ պարոնից, որի դէմքը, խօսակցութիւնը շատ բարի էր և հէնց դրա համար էր որ մօտեցել էր Կարօն, փողոցում կանգնեցրել և խորհուրդ հարցնում, անծանօթ պարոնը հետաքրքրեցաւ, մտաւ հիւանդի մօտ, ոչինչ չը կարողացաւ իմանալ, դարձաւ Կարօյին։

—Դու մօտը սպասի՛ր, ես գնամ բժիշկ բերեմ։

—Ախր այդ հէքիմները փող շատ են վերցնում, էն էլ քանի քանի անգամ պիտի գան գնան, մենք խեղճ մարդիկ ենք, որտեղից ճարենք նրանց ուզածը։

—Ոչինչ, ոչինչ, փողի համար մի՛ մտածիր, ասաց ու դուրս գնաց։

Անծանօթ պարոնը բժիշկ բերաւ ի հարկէ իւր փողով։ Բժիշկը յայտնեց պարոնին, որ Ստեփանը կ'առողջանայ մի քանի օրից յետոյ, միայն նա վերջ չ'ունի, որովհետեւ նա վարակւած է անբուժելի վեներական ախտով։

Ստեփանը մի շաբթից յետոյ առողջացաւ, ոտի կանգնեց. հիւանդութիւնից յետոյ, կարծես, զգւած էր նայում Բագուի վերայ. նա մտքումը դրաւ անպատճառ գիւղը գնալ։ «Ի՞նչ եմ շինում ես այստեղ, մտածում էր նա, ի՞նչ եմ աշխատում, ի՞նչ, աչքս մի բան տեսնում է, ափսոս չի գիւղը, էլի այնտեղ իմ տունն է, էլի այնտեղ եփող, թխող կայ, ինչի՞ պակասութիւն եմ քաշելու. այս ինչ եմ դարձել, ձեռք ու ոտից ընկել եմ, իսկ ջէքումս մի քող կոպէկ կա՞յ. եղած չ'եղածը ուղարկել եմ Սաքանին, մի կերպ կ'ապրեմ գիւղում... Այսպէս անդադար երկար ու բարակ մտածելուց յետոյ վերջապէս հաստատ վճուելով մի երկու ամսից յետոյ ճանապարհ ընկաւ գէպի իւր ծննդավայրը։

ԺԷ.

Թագուհին շատ ուրախացաւ Ստեփանի գալովը. նորա երազած ամբողջները ահա այսօր հգուց է պիտի կատարւէին: Ստեփանին փոխւած տեսաւ. նա էլ էր հագուստը փոխել, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս Սաքանը, Դանին էին. նա ունէր գլխին ոչ թէ մորթի գտակ, այլ մահուդի իւղոտած, սրոց կտրած ֆուրաշկայ, հագին մի քանի տեղից կարկատւած և գոյնը գնացած բաճկոնակ, իսկ ոտերին լապճիներ էին. միայն արխալուղն էր նոր: Թէև այսպէս հին—մին էին Ստեփանի հագուստը, այնու ամենայնիւ Թագուհին Ստեփանին փոխւած տեսնելով շատ ուրախացաւ, միայն ներսում սաստիկ տանջուում էր, երբ տեսնում էր Ստեփանին ձեռք ու ոտից ընկած. «բոռանամ, քար կտրւեմ, որքան չարչարւել տանջւել է խեղճ մարդս մեզ համար», ասում էր նա: Բայց յոյս ունէր, որ այնուհետև լաւ ապրելով Ստեփանը կը վերանորոգւի, այն ժամանակ էլ իրանց բաղդաւորութեան չափ ու սահման չի լինի:

Ստեփանի առաջի բան ու գործը եղաւ Սաքանին հարցնել, գործը ինչպէս է գնում: Սաքանն էլ միամտացրեց նրան ասելով.

—Քէֆդ քէօք պահիր, տղան լաւ աշխատում է. մէկին մէկ, մէկին երկու է աշխատում: Բագուայ խուրդաւածքը, այսպէս եթէ գնալու լինի մի քանի տարում մեր փողին փող չը հասնի:

Ստեփանը միամտեցաւ, իւր գնալուց յետոյ ստուգած եզան հոգսը մոռացաւ մտածելով.

—Լաւ է, ես իմ Աստուածը, մի հարիւր մանէթի ապրանք հաղիւ լինեմ ուղարկած, այժմ երկու հարիւր դարձած կը լինի. էլ ինչու եմ գնում Բագու, հէնց կը մնամ այստեղ:

Անցաւ մի երկու շաբաթ. գիւղացիների վար ու ցանքի ժամանակն էր. ամէն մէկը իւր գութանը, տաւարն էր պատրաստում գործը սկսելու, իսկ Ստեփանը ձեռքերը ծալած ոչինչ չէր անում. երբ միտն էր գալիս գութանը, վար ու ցանքը, կարծես, սիրտը ծանրանում, սեւանում էր և անիծում էր գիւղը. «է՛հ, էլի գութանի յետևից պիտի քաշ քաշ լինեմ, էլի պիտի դամ ծխոտած կոճերի տակ նստեմ, էլի նորա երեսը տեսնեմ... չէ՛, չէ՛, էլի Բագուն լաւ է, էլի թէ կեանք ուրախութիւն կայ այնտեղ է. աւելի լաւ է գնամ

Բագու, ականջս հանդարտ իմ մշակութիւնս անեմ, քան թէ այստեղ էլի գութանի մածը բռնեմ. թող կիսովի վարեն մեր բաժին տափը, ինչ ուզում են անեն, ես կը գնամ, չեմ կարողանում դիմանալ:

Այսպէս Ստեփանը բոլորովին օտարացած գիւղական կեանքին՝ ոչ մի բանի ձեռք չը տաւ. կինը զարմացաւ, նա կարծում էր, որ Ստեփանը մեծ հարստութիւն է բերել և դրա համար է, որ ոչ մի բան չի անում ինչպէս Սաքանն էր:

Երկու ամիսից յետոյ Ստեփանը պատրաստեց Բագու գնալ: Դորա համար Սաքանից ճանապարհածախքի և գլխահարկի համար փող ուզեց:

Սաքանը ունքերը կիտած դարձաւ Ստեփանին.

— Բա չես ասիլ փողը շահով տուել էի Խօջայ Պօղոսին՝ կերաւ. քեզ չը յայտնեցի, ասացի, նոր է տուն եկել, ինչու սիրտը կոտրեմ. բայց ես նորա հախիցը կը գամ. դու գնա՛ Բագու, էլի ուղարկի՛ր, այսուհետեւ ես կ'իմանամ ում կը տամ շահով:

— Բա թուղթ բան չ'ունի՞ս նրանից. ուրեքն ասում է, որ փող չեմ տեսել, հա՛, վհատուած հարցրաւ Ստեփանը:

— Բա չ'ունիմ, ով է թղթին նայում ժամանակիս, հասարակ թղթով բան չի դառնալ, պէտք է էլի մի յիսուն, վաթսուն մանէթ խարջեմ, սրան նրան ուտացնեմ, սրան նրան ոտերը լիզեմ, որ կարողանամ առնել: Փորձանք է, պատահմունք է, այսպէս էլ կը լինի, բա չես իմանում՝ յաջողութեան մէջ անյաջողութիւն էլ կը լինի. ինչու ես տխրում, դու լինես սաղ՝ ես, էլի կը գնաս Բագու, էլի կ'ուղարկես, այն ժամանակ ոչ թէ մինին մին կ'աշխատենք, այլ մինին հինգ, վեց, որովհետեւ այժմ փորձել եմ, ուստայ եմ դարձել: Այս էլ ասեմ, որ եթէ Պօղոսը իրան կոտր չը հանի, եղած չեղածը չը ծածկի, սրան նրան անունովը անի, իմացած կացիր, որ, ինչպէս էլ որ լինի, տղան պոկ կը տայ: Սկի սիրտդ մի կտրիր այս ընկերութիւնից, էլի ասում եմ, Աստուծով լաւ կը լինինք:

Ստեփանը հաւատաց Սաքանի շինծու. խօսքերին և սիրտը բոլորովին կտրեց գիւղից: Նա մի կերպ Սաքանի միջնորդութեամբ մի տեղից պարտք վերցրեց, թողեց տունը տակը տակ, զլուխը գլուխ, առանց մի կորեկի չափ անգամ զգացելու գնաց Բագու:

Ինչ տեսայ ես, ի՛նչ իմացայ ես, ասաց Թագուհին Ստեփանի

գնալուց յետոյ, ինչո՞ւ եկաւ, ինչո՞ւ գնաց և ինչո՞ւ ոչ մի կարգադրութիւն չ'արաւ. մեր վար անողը ո՞վ է, մեր հնձողը ո՞վ, առանց փողի ո՞վ է անողը. ասենք ոսկու փողը տւել է, բա մեր բերանի հա՞ցը. հա, երևի Սաքանի հետ խօսել է: Բոլորը դէն, ախր սկի մին չը խօսաց, մին չը հարցրաւ ի՞նչպէս էինք ապրում իրանից յետոյ, այսուհետև ինչ պիտի անենք. հէնց որ ուզում էիր հետը խօսալ, ունքերը վրայ էր տալիս, տնից դուրս գալիս, չը գիտեմ, մի ուրիշ տեսակ երևաց աչքիս. բա ասա էլ պրծաւ էլի մեր լաւ ապրելը. բազդի աչքը դուրս գայ, էլի ինձ եկաւ, քուռացաւ: Գնալու ժամանակը, գնալու ժամանակը, սկի մտքիցս դուրս չի գալիս, մի գարտակ խօսքը ինչ է, այն էլ ավստաց ասելու. բա այսպէս քու բաղդ կը լինի, որ իմ ճակատին է գրւած: Եւ երկար բարակ մտածելուց յետոյ աւելացրաւ. Է՛հ, տեսնես ինչ է պատահել, կամ գործն է կիսատ. թողել կամ փնասուել է, գնում է վերջացնի: Տէր Աստուած, դու նրան բարի ճանապարհ և գործին յաջողութիւն տաս:

ԺԸ.

Սաքանը շատ ուրախացաւ, որ Ստեփանը շուտով գնաց և իւր ասածներին հաւատացած գնաց: «Թող գնայ, էլի ապրանք ուղարկի, ասաց Սաքանը, նա այնպէս էր զզւած գիւղից, որ էլ չեմ կարծում մէկ էլ յետ դառնայ գիւղը. այդ լաւ է, ինչ ուզենամ կ'անեմ այսուհետև, իմ վախս դրանից էր, դա էլ չը կայ, բանս բան է: Այսօր հէնց Թագուհին մի քանի բաներ է ուզել, կը տանեմ, նորա կակուղ դամարը արդէն գտել եմ»:

Այսպէս Սաքանը մտածելով մանրունքը վերցրեց և գնաց Թագուհու մօտ:

— Բարով, սանամէ՛ր, Ստեփանից նամակ ունիմ, ստեց Սաքանը, աչքդ լոյս, գործը լաւ է. ուզած բաներդ բերել եմ, լաւերն եմ ջոկել, ախր բա ես վատ ապրանք կը տամ իմ աղիդ սանամօրը. դէ նստի՛, ինչ ես վեր կենում. երեսնաները այնտեղ իրանց համար խաղում են, էլ ինչո՞ւ ես կանչում, նստի ա՛. Է՛հ, ցաւերս նորոգւում է, որ տեսնում եմ էլի քեզ աջնպէս, ինչպէս առաջ էիր. ախր ինչպէս ես եմ քեզ հետ վարւում, ուղում եմ, որ դու էլ այնպէս վարւես:

ձիշղ է Թագուհին նստեց, բայց վա՛յ այն նստելուն:

— Մի բան եմ ասում, կնքահայր, չը նեղանաս, դարձաւ Թագուհին ամաչելով:

— Տասն ասա՛, բեզ մատաղ, դու բան ասես ես նեղանա՞մ. որ Աստուածդ ուրանաս, ասես, գնա՛ սարիցը տակը ընկիր, յետ կենողը չեմ, խելքդ ո՞ւմ է գնացել:

— Վերցրած ապրանքի գինն ասա՛, որ ցորենը չափեմ տամ:

— Դէ, դէ, էլի կնկարմատ է, հէնց ուզում ես գուռը երեսիդ փակ մնայ. սրանից յետոյ թէ ես ձեր դռները կոխեմ՝ ասա՛ թի՛ւ երեսիդ. հերիք է, ես ինչ եմ ասում, սա ինչ. բա այսքան խօսքերից մէկը մտքումդ չը մնաց, բա էլ ո՛ր օրւայ համար ենք մենք: Ստեփանի տան համար բան պէտք լինի և փողով տա՞մ. ինչ որ տւել եմ յետ կ'առնեմ, կրակը կը գցեմ և էլ ձեր դուռը չեմ տեսնի: Կեանքումս դեռ մէկը այնպէս սրտիս չի կպել, ինչպէս այսօր դու կպար:

— Նա չե՞մ իմանում դու ինչ սրտի տէր ես, բայց լաւն այն է, որ վերցնես:

— Էլի փողի անունն է տալիս, որ այդպէս է՝ երևի ուզում ես, որ գնամ այստեղից էլ չը գամ. լաւ, ես էլ կը գնամ, ասելով ուզեց իբր թէ տեղից վեր կենալ:

— Սանահէ՛ր, դէ որ ցորենը չես վերցնում, մի ձուխտ գուլպայ ունիմ, այն լինի, վերցո՛ւր:

— Ա՛յ դրան խօսք չ'ունիմ. բայց ինչպէս հագնեմ քո մատներով արած գուլպան. սկի կը հագնե՞մ, կը պահեմ իբրև յիշելիք:

Թագուհին գուլպան բերաւ. Սաքանը ձեռիցը առնելով սկսեց գովել. «Ի՛նչ գեղեցիկ է, կեանքումս դեռ այսպիսի գուլպայ չեմ տեսել. ա՛յ ձեռքաջուր, ոսկի է ո՛սկի, ես իմ Աստուածը. չէ, չեմ հագնի, կը պահեմ աչքիս լուսի պէս»:

«Գուլպայ է տալիս, մտածեց Սաքանը, այն էլ Ստեփանի համար արած գուլպան, տե՛ս որքա՛ն ինձ սիրում է. ժամանակն է, էլ դէս դէն չը կայ»:

— Այս ձեռքերո՞քն ես արել, ասելով ձեռքը բռնեց, և ուզում էր սեղմելով ասել՝ «դիլար կենայ, բայց խօսքը բերանումը մնաց, որովհետև Թագուհին կայծակի արագութեամբ ձեռքը յետ քաշեց»:

— Ինչ ես ձեռքդ քաշում. բա այդպիսի ձեռքաջրատէրի ձեռ-

քին չեն մտիկ տա՛յ, ճիշդ ջահիլի համար է, ինձ կը սազի չէ՞, սա-
նամէ՛ր. և այնպիսի շարժումնք գործ չրաւ, որ Քազուհին կիսով
չափ հասկացաւ և մի քիչ հեռացաւ: Սաքանը կրկին մօտեցաւ և
սկսեց դարձեալ իւր գովասանքը և հանաքները: Քազուհին կար-
մըրել, արիւնը տւել էր գլխին, չէր իմանում ինչ անի, մի կերպ,
մի հնարքով ուզում էր կամ դուրս գնայ կամ երեխաներին
կանչի:

— Բան չ'ունիս խօ, ինչո՞ւ ես դուրս գնում, խօսում ենք, էլի՛.
դու էլ տեսնում ես որ այնքան գործ ունիմ, որ միշտ չեմ կարո-
ղանում գալ. է՛հ, Ստեփանը հիմա այնտեղ քէֆ է անում. թի՛ւ,
այստեղի նման չի հու. այստեղ գիւղացիներ են, չեն հասկանում.
այնտեղ լաւ է, անկնկատէր մարգն էլ է կնկատէր:

— Ը՛հ, հողս այնպիսի կնիկների գլխին, մենք մատուշկայ
չենք հո՞ւ, Ստեփանը այդպիսի բան չի անիլ:

— Հա՛յ, հա՛յ, մին թե առնես գնաս, նայես, այն ժամանակ
միայն կը հաւատաս թէ ինչեր կայ այնտեղ, ինձնից հարցուր, ինչ
որ ասում եմ ինձ հաւատա՛ւ. լաւ, ես մի կողմը, բա այնտեղից եկողը,
նամակ բերողը ինչ է ասում.— Ստեփանը լաւ գործում է, ասում է,
բայց ինչ կ'անես ստացածը ցրիւ է տալիս, էլ աչք չ'ունի գիւղի
վերայ. ի հարկէ աչք չի ունենալ, յիմար չի հո՞ւ:

— Նա՞, Ստեփանը... վա՛յ քո բերողի ծամը կտրեմ, այդ ինչ օյի՛ն
դրիր գլխիս, էլ ես ինչ պիտի անեմ այս աշխարհում մենակ. վա՛յ
քո ծնած օրը սեանայ, դորա համա՛ր շուտ փախար գիւղից: Նւ
Քազուհին էլ չ'իմացաւ թէ ինչպէս նստեց տեղը. արտասուքը հե-
ղեղի պէս էր թափում. նա այդ ըրպէին իրան զգաց մենակ լայնա-
տարած աշխարհում և բազդի ձեռքին խաղալիք:

— Սանահէ՛ր, գլխովդ պտուտ գամ, ոտիդ տակի հողը լինեմ,
դորդ ես ասո՞ւմ, բա այդ օյի՞ն է որ գլխիս է դնում, լացակումած
հարցրեց Քազուհին:

— Արդ չը լինի էլ ինչո՞ւ եմ ասում, շատ ուրախ եմ ասելո՞ւ.
քեզ եմ ասում, ուրիշը լինէր չէի ասիլ, որովհետեւ քեզ համար է
իմ սիրտս ցաւում:

— Ե՛, սրանից յետոյ էլ ինձ մեռած համարիր, աւելի լաւ է
դուռը երեսիս փակես և գնաս, էլ ինձ ոչ մի բան հարկաւոր չի,

երբ որ եղած հացը կը պրծնի, էլ ուտելու բան չենք ունենալ, այն ժամանակ թո՛ղ մեռնենք։

— Ինչ է ասում, ինչ է ասում. խօջայ Սէրգին մեռած է էլի, էլ ո՛ր օրւայ համար եմ ես, սկի ոչ մի բանի պակասութիւն չես քաշիլ, մի՛ վախիր, այս ջանքեզ համար չը դնողին մարդ չեմ ասի. խելքդ ո՛ւմ է գնացել. լաց մի՛ լինիր, սանամէր, շատ վատս է գալիս, չեմ կարողանում աչքերիդ արտասուքը տանել։ Ես գնում եմ, չը լինի էլի լաց լինես, սիրտդ մի քիչ պինդ պահիր, ինչ է ամեն մի բանի համար լաց ես լինում, ասելով դուրս գնաց։

Սաքաւնը կիսով չափ նպատակին հասած համարեց. «Ի՛նչ թող այժմ էլ առաջւայ նման մտածի, Ստեփանը նորա աչքում էլ մի կոպէկի գին չ'ունի, դէ թող այժմ էլ ձեռքը յետ քաշի. նորա օգնողն է սրանից յետոյ նորա տէրը. ինչ պիտի անի որ, կնիկ չի՝ մազը երկար, խելքը կարճ, բանս բան է. զլխահարկի, վարուցանքի ժամանակը կը գայ՝ ո՛վ է տալու, ո՛վ է օգնելու, եթէ ոչ ես. նա էլ կ'իմանայ թէ քրտինքովս աշխատած փողոցն եմ օգնում, Ստեփանը սաղ լինի»։

Թագուհին մնաց մենակ. դրութիւնը վատ էր. երազած ամրոցները անդառնալի կերպով չքացան, իւր և որդկերանց խեղճութիւնը միայն աչքի առաջ պատկերացաւ, իսկ Ստեփանը երևեցաւ իբրև մի անբարոյական, փչացած մարդ, որ չը գիտէ ընտանեկան սրբութիւն, որ չը գիտէ ծնող հօր պարտականութիւնը. նա, մի խօսքով, մի հրէշ էր, որից, կարծես, ուզում էր այդ րոպէին փախչել, ուզում էր այն տնից, որի մէջ միասին ապրել են, հեռանալ, կորչել առանց յետ նայելու որպէս զի տունը և տան եղած չ'եղածը տեսնելով չը մտաբերի նրան։

«Ո՛ւհ, Ստեփան, ասաց Թագուհին մի քիչ հանդարտւելուց յետոյ, այդպէս էլի, այդպէս խաբեցիր էլի ինձ, գնացիր որ էլ յետ չը դառնաս. էլ ինչո՞ւ ես գտակ ծածկում, էլ ինչո՞ւ ես քեզ մարդ ասում, ա՛ տղամարդ մեռնես զու, սրանից յետոյ կնիկդ, երեսներդ ուրիշը պիտի պահի և ինչե՞ր պիտի ասեն, ո՛ւհ, փչանաս զու, ինչպէս փչացել ես. էլ ի՛նչ երեսով իմ պակաս—պուտը ասեմ Սաքաւին, շատ էլ նա պատրաստ է տալու, բայց որ գիտէ դու էլ չես գալու և իւր պարտքը չես վճարելու։ Օ՛խ, Ստեփան, կեանքդ սեւա-

նայ, ինչպէս իմը սեւացրիր, էլ ես ինչ յուսով տանը նստեմ բանիս կենամ, բա դու ինձ այդպէս էիր սիրում. ինձնից լաւը ճարեցիր, ա՛հ հողեմ դորա գլուխը՝ ջէբդ ուտելու, տկոթ գուրսանելու քեզ: Ա՛խ Աստուած, այնքան ապրեմ, որ Ստեփանի վերջը տեսնեմ:

ԺԹ.

Քաղուհու ձեռքը էլ բանի չէր կաշում. նա, կարծես, ինչ որ անում էր ձախ ձեռքով էր անում. մի բան կորցրածի պէս, ապուշի նման, չը գիտէր ինչ էր անում. կերածի, խմածի համը չը գիտէր, հանգստութիւն չ'ունէր ամբողջ օրերով, իսկ գիշերները՝ քուն: Նա ընկեր հարեանի հետ, կարծես, կտրել էր իւր յարաբերութիւնը, էլ առաջւայ Քաղուհին չէր, որ ոտը կախ տար աղբրին ջուր լցնելիս կամ աղբրից գալիս. խօսքը, բառն էլ էր կտրւել նորա բերանից, շրթունքը շրթունքին դրած, ապուշ և կասկածոտ աչքերով կը գնար ջրի, կը գար: Ի՞նչ է պատահել Քաղուհուն, յաճախ քչփշում էին քիթ քիթ տւած կանայքը աղբրին, հնարքով ընկած չը լինի, գիր ու փոփկ արած չը լինին»: Այսպէս ամէն մէկը մի կարծիք էր յայտնում, բայց մի որոշ եզրակացութեան չէին գալիս:

Քաղուհին թէև կորցրած էր համարում Ստեփանին, բայց մի օր երբ շատ լաց եղաւ, անիծեց Ստեփանին, սեւ արաւ իւր ծնած օրը և վերջը երբ արտասուքը մի քիչ հանգստացրեց վշտացած սիրտը, սկսեց հանդարտութեամբ մտածել և յանկարծ մի լոյս ծագեց Քաղուհու գլխում, մի լոյս, որ թէև մազի չափ երևեցաւ աչքին, բայց որից սիրտը ժամանակաւորապէս կանգ առաւ, հանդարտւեց: Նա մտածեց Սաքանին խնդրել, աղաչել որ Ստեփանին մի կերպ տնով անի: «Սաքանը ինձ համար ինչ ասես կ'անի, մտածում էր Քաղուհին սրտապնդւած, նա բարի տղայ է, նա այնպէս կ'անի, որ Ստեփանին հէնց վաղը բերել կը տայ: Նորա ոտերը կ'ընկնեմ, լիզ կը տամ նորա ոտերի տակը, կ'աղաչեմ, կը պաղաւտեմ որ այս որբերին խեղճ գայ:

Այսպէս մտածելուց յետոյ շուտով վերկացաւ և ուզում էր թէ դէպի Սաքաննեց տունը գնայ՝ մէկ էլ տեսաւ Սաքանը երեսն ի վեր ելաւ:

— Վա՛յ, կնքահայր, հէնց ես ուզում էի ձեր տունը գալ, ցաւդ առնեմ, ոտերիդ մատաղ գնամ, կնքահայր, թուղթ ու գրիչդ

ա՛ւ, մի գիր գրի՛ր ընկերոջդ, գրի՛ր ասա՛ հիւանդ են երեխաներդ, կնիկդ, շուտ վերկաց եկ, էլ ճար չը կայ։

— Ինչ ես ասում, սանամէ՛ր, կարծում ես նա չի իմանալ, որ խաբում ե՞ս. նամակդ կը պատուի, դէն կը գցի քեզ վերայ ծիծաղելով. ի՛նչ ես շատ էլ դարտ անում, այդ ինչ ես դառել, բոլորովին ձեռք ու ոտից ընկել ես, ուրիշի խօս չե՞ս յայտնել։

— Ոչ ոքի, ոչ ոքի չեմ յայտնել, էլ հանգստութիւն չ'ունիմ, թէ մի ճար ունիս, ճար արա՛, թէ չէ ես կը մեռնեմ այսպէս, խեղճ են այն սէւերեսի որբերը։

Էնչեւ եմ էլ սպասում, մտածեց Սաքանը, լաւ ժամանակն է, էլ ինչ պիտի ասի որս։

Այսպէս մտածելուց յետոյ Սաքանը պարզ-որոշ իւր միտքը յայտնեց և աւելացրեց, որ իւր ձեռքին շատ հեշտ է Ստեփանին բերիլ տալ. նա չը սպասեց իւր պատասխանին, ձեռքը գցեց Քազուհու վզովը և ուզում էր հանաքներ անել, մէկ էլ պատն ի վեր դրած մահակը Քազուհու ձեռքումը տեսաւ։ Սաքանը թիկունքի վերայ մի քանի հարած ընդունելուց յետոյ շատ աշխատեց մահակը առնել՝ չը կարողացաւ, Քազուհին տղամարդի պէս առաջն արած ծեծելով դուրս հանեց տնից։

— Պա՛, պա՛, պա՛, ժամանակս փոխւել է, հեալով տուն ընկաւ Քազուհին, այն տեսակ լեզու բանեցրաւ, այն տեսակ բաներ արաւ, որ եղբօր տեղ ընդունեցի. տես, տես նորա մտքին նայիր, չորանայ քո ծծած ծիծը։ Քո բերողի ծամը կտրեմ, Ստեփան, դու էլ ասում ես գտակ ունիմ գլխիս, կնիկդ անտէր ես թողել սրան նրան ձեռքին, դու դնացել այնտեղ շնութիւն անում. արոււր հացի հետ ես կերել ինչ է, այն անխիղճ. ա՛խ Աստուած, ես մարդ լինէի մի դուրս գալի համարձակ, բռնէի այդ քոսոտին խեղդէի. Ստեփանին, Ստեփանին՝ նա ի՛նչ մեղ ունի։

Քազուհին այժմ բոլորովին մենակ զգաց իրան. էլ ոչ մի տեղից յոյս չ'ունէր, օգնութիւն անող չ'ունէր, մնում էր ինքը իրան գլխի ճարը տեսնի, բայց ի՛նչպէս պիտի տեսնէր, կնիկ տեղովը ի՛նչ պիտի անէր, ո՞վ էր նորա հարկի փողը տուողը, ո՞վ էր նորա հունձ անողը, — ոչ ոք չը կար. ուրիշ մօտ բարեկամ չը կար, հօրանց ու մարդու կողմից բարեկամները ողջ Բազու էին դնացել, իսկ օտարին ի՛նչպէս դիմէր, ո՞վ նրան փող կը տար։

«Ա՛խ Աստուած, ճարս ինչ պիտի լինի, առաց Թագուհին դառնացած, դեռ այժմ կ'ապրեմ քարին քացի տալով, բայց յետոյ... Ստեփան աղա՛յ, մէկդ երկու չը դառնայ, որ դու ինձ այս օրին հասցրիր, ինչ անեմ, ինչ, մեռնեմ աւելի լաւ չի. բայց այս որբերը ի՞նչ անեն, ո՛ւր գնան, ո՛ւմ ձեռք մեկնեն—Սաքա՞նին. ա՛խ, Սաքան, ոչ կանաչ կարմիրդ կապես, դատածդ վերմակի տակ ուտես, ոչ ուրախութիւն տեսնես»:

«Ո՛ւհ, ո՛ւհ, կապտած կը լինի տեղերը անպատճառ, ձեռքը տանելով մէջքը շշնջաց Սաքանը, յետ յետ նայելով. գնամ, գնամ տուն արադ քսեմ: Տեսար այդ անիծածը ինչ դրաւ գլխիս, կնիկարմատ տեղովը ինձ ծեծեց. դուրս չը գայ չաւ անի, անունս կոտրի: Դու սպասիր, Թագուհի, այդ քեզ վերայ արժան չի նստիլ, քեզ այն օրին հասցնեմ, որ ոտերս ընկնես աղաչես. լաւ, Թագուհի, այսօր էգուց հարկահանը կը գայ դուռդ կը կտրի, ասենք 'այս տարի մի կերպ կ'ապրես, կիսովի հնձել կը տաս, եկող տարին ի՞նչ պիտի անես, ով պիտի քեզ պահի. ա՛յ գիտի Բագու հա՛, ո՛վ է տեսել այդպիսի բաներ»:

Օրը մթնել էր. Թագուհու դուռը փակ, երեխաները քնած, ձայն-ձուներ կտրւած էր. միայն Թագուհին էր, որ այդ մթութեան մէջ չարչարուում, տանջւում էր: Քուներ աչքից փախած՝ նա անդադար շրջընդունում էր տեղերում. նորա մտածողութիւնը առաջ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ Ստեփանը, իսկ այժմ Սաքանի արարքը երկրորդ մտածողութեան նիւթ տւաւ. Ստեփանին բոլորովին կորած համարեց, որովհետեւ Սաքանին ծեծեց, դուրս քշեց տնից. Սաքանն էր մենակ, որ մարդուն կարող կը լինէր Բագուից բերել գիւղը: «Ի՞նչ պիտի անեմ ես—ահա՛ այն հետեանքը, որ դուրս բերաւ Ստեփանի և Սաքանի վարմունքից. երկար ու բարակ չը մտածեց, պարզ-որոշ աչքին երևեցաւ իւր և որդկերանց դրութիւնը: Որոշեցաւ Թագուհու վիճակը, էլ ուրիշ բան չէր մտածում բացի մուրացկանութիւնը, թէ ինչպէս երեխաներին ոտաբորիկ յետեւ զգած, իսկ ինքը ցնցոտիներով ծածկւած, տւողին օրհնում, իսկ չը տւողին թթու

դէմքով նայում մինչև անգամ անիծում, անցնում է: Միտն ընկաւ նոյնպէս, որ իրանք ոչ մի ուրախութիւն չը պիտի տեսնեն, գիւղացիները էլ իրանց մարդու տեղ չը պիտի գցեն ուրախութեան ու տրտմութեան ժամանակ, այլ իբրև ողորմելի, թշուառ ընտանիքի՝ միշտ պիտի կոխ տան, անցնեն և իրանցով ծաղր Եւ ծանակ անեն: Այս բոլորը միտքը բերելուց յետոյ մի սարսուռ զգաց ներսը և լաւ ապրելը իբրև հակապատկեր երևեցաւ աչքերին. «Սաքանը բերել կը տայ Ստեփանին, էլի կ'ապրենք միասին և լաւ օր կը քաշենք. չէ՛, չէ՛, չեմ կարող տանել, սոված, ծարաւ ինչպէս պիտի ապրեմ, Ստեփանը այնտեղ իւր գլուխն է պահում, իսկ ես այստեղ...» և յանկարծ լեզուն կծեց, չը վերջացրաւ, մինչև անգամ չ'ուզեց մտածած լինի, ինքն իրանից ամաչեց, ճակատը սառը քրտինք կոխեց և այդ դրութեան մէջ աւելի լաւ համարեց սոված, ծարաւ դռներն ընկնել հաց մուրալ, քան թէ այդ քայլը անել:

«Վի՛, ծամն կտրեմ, քուանամ ես ճուխտ աչքերով, այս ի՞նչ է իմ մտքովը անցնում, այրւին, խորովւին Ստեփանն էլ, Սաքանն էլ. նեղը ընկած տեղը ինչ պիտի անեմ, դնենք թէ այն տղամարդ մեռածը չը կայ, մեռել է, — աղքատութիւն կ'անեմ, երեխաներիս կը պահեմ»:

Այսպէս մտածելուց յետոյ Քազուհու սիրտը փոքր ինչ հանդարտեց և ջարդուած կոտրատուածի պէս վերմակը գլխովը քաշեց, քնի աշխարհքը ընկաւ:

Ի.

Սաքանը մտքումը դրաւ Քազուհուց անպատճառ վրէժ տունել: Նա առ այժմ մինչև այդ վրէժի գործադրութիւնը աչքով պահում էր Բազու գնացողներին կամ այնտեղից եկողներին, որ տեսնի Քազուհու և Ստեփանի մէջ նամակագրութիւն չը կայ խօ, և երբ տեսաւ որ բոլորովին կտրուած է այդ երկուսի յարաբերութիւնը, Քազուհուն այնպիսի դրութեան մէջ դրաւ, որ ինքը, իւր ոտով գայ, աղաչի. բայց Քազուհին ոչ մի նշան ցոյց չը տաւ և այդ եղելութեան մասին ոչ ոքի չ'ասաց: Սաքանը իւր միտն էր ուտում, զարմանում էր թէ ինչպէս մի կին — մի խեղճ արարած անտէր, անտիրական չէ՞ և ասել, սուել կանգնել և ամեն նեղութեան համբերու-

Թեամբ տանում է. իսկ երբեմն երբ խորն էր մտածում՝ Թէ ինչպէս ինքը ծեծւեց մի Թոյլ, մի ոռի տակի հող արարածից, արիւնը քիչ էր մնում գլխին խփիւ՝ «Նա, նա ինձ նման սովաքեարին ծեծի», տնից դուրս հանի՝. կաց, խելքը կարճ կինարմատ, դու դեռ ինձ չես ճանաչում, կարծում ես քո մարդի նման մշակ եմ, ես սկի լայաղ չեմ անում տանուտէր ու դատաւորի հետ նստել, ասել, խօսել, դու պէտք է ինձ ծեծես քո կնիկ տեղովդ. սպասի՛ր, այնպէս ճաշդ եփեմ, որ քէֆդ գայ»:

Ամեն անգամ ասում էր այս խօսքերը, բայց դարձեալ սիրտը չէր հոյանում, նա անպատճառ ուզում էր վրէժ առնել, որովհետեւ պարզ տեսնում էր Թագուհին կակողղը, իւր Թքածը լիղղը չէ:

Սաքանի առաջի բան ու գործը եղաւ Թագուհու անունը կոտրել, աշխարհքով մին անել. դորա միջոցը գտաւ. մի օր հարեանների կանանց մօտ նստած մանրունք էր ծախում՝ սրան նրան խաբելով, հանաքներ անելով, սորա նորա վերայ բամբասելով՝ խօսքը յաջողութեամբ շուռ բերաւ Ստեփանի վերայ:

— Ստեփանը լաւ տղայ է, ասաց նա, բայց ինչ կ'անես կնիկը մի քիչ լաւ ճանապարհի վերայ չի, ափսո՛ս տղայ:

Կանայք շուռ տւին երեսները, իբր Թէ չէին ուզում լսել, այն ինչ հոգեկան մեծ բաւականութեամբ պատրաստ էին լսելու, որովհետեւ մի կնոջ վատ արարմունքը, բարքը պիտի պախարակի:

— Աղջի՛, ոնց կը լինի այդպիսի բանը, ասաց կանանցից մէկը, վո՛ւյ, վո՛ւյ, վարսս կտրեմ, Նեռը ծնւել է:— Խօսողը վախենալով մի գուցէ խօսակցութեան Թելը կտրւի, աւելացրեց ըստ երեւոյթին կամաց, իբր չ'ուզենալով Սաքանը լսի. «Բա խօջայ Սէրգին ի՞նչպէս իմացաւ»:

— Ո՛նց իմացայ... է՛, ա՛՛ կնանիք, ձեր ցերեկւայ մտածածը ես գիշերը քնած ժամանակն եմ մտածում. ինձ խօջայ Սէրգի կ'ասեն հա՛, Բագու կացած, ամեն ինչը սովորած. ման գալուց, խօսալուց, հէնց մինչև անգամ նայելուց ճանաչում եմ մի աչքաճպումը Թէ նա ինչ պտուղ կը լինի՛՝ չա՛ր Թէ բարի:

— Աղջի՛, մոռացել ես քեզ ինչ եմ պատմել նորա մասին, դեռ մի հզով չը կար մանուշակի փնջեր էին տալիս աղբրին, դարձեալ իբր Թէ ծածուկ ասաց կանանցից մէկը:

— Ողորմի քո հօրը, էլ ես ինչ ասեմ, դու ինձնից լաւ գիտես

նորա տակն էլ գլուխն էլ. բայց նրանից այն տեսակ բաներ եմ տեսել, որ այդ փունջեր ստանալը ոչինչ բաներ են:

—Վո՛ւյ, վո՛ւյ, աշխարհս փոխւել է, ով է տեսել այդ տեսակ բան, տեսնես ի՞նչ է արել. խեղճ Ստեփանը նորա համար շուտ փախաւ է՞, իրար հետ քչփչում էին կանայք և սրտաորովի սպասում էին Սաքանի բերան բացւելուն:

—Էհ, լաւ չէ ասելը, խեղճ է, Ստեփանի ականջը կ'ընկնի, կը դայ սաղ-սաղ կը մորթի, ասաց Սաքանը:

—Գլիններին ձի' է քացի տւել ինչ է, որ բերաններիցս հանենք, միաբերան վրայ բերին մօտի նստածները:

—Հարցրո՛ւ, հարցրո՛ւ, տես ինչ է տեսել, բիշտբիշտորում էին չրխօսկանները աւելի մօտ նստածին, որ տարիքով կին էր:

—Ղորդ է, ասացի որ Ստեփանի ականջը ընկնի նորա բանը վատ կը լինի, բայց որ ծանր ու թեթեւ անենք, կը տեսնենք, աւելի լաւ է իմանայ, որ նորա կապը քաշի, ճանապարհ բերի: Էհ, դէ ինչ էք ուզում իմանալ, նա լա՞ւ բան է արել, որ ասեմ էլ. էլ նրան գիւղումը պահելի չի, ցաքում պիտի դնել կրակի:

—Ասա՛, ասա՛ լաւ, տեսնենք ինչ է արել այդ ծամրկուտուրը, դարձաւ տարիքով կինը:

—Շատ երկար է դրա պատմութիւնը, ես կարճ կ'ասեմ՝ դուք երկար հասկացէք.—մի գիշեր յետ էի դառնում տուն. Ստեփանենց տան մօտովը անցնելիս, մէկ էլ ականջովս մի ձայն ընկաւ, նայեցի չորս կողմն, ոչինչ չը տեսայ, սաստիկ մութ էր. ականջներս սրեցի, աչքերիս զօռ տւի, ֆնացի մեխած տեղս կանգնած, աչքերս ջոկեց, մէկի գլուխը երեւեցաւ, կնկայ գլուխ էր, մէկ էլ աչքերիս զօռ տւի մի ուրիշ գլուխ էլ աչքովս ընկաւ, այդ էլ տղամարդի էր: Դէ սա բաւական է էլ ինչ ասեմ, վերջը դուք իմացէք:

Կանանցից մէկը բացականչում էր. «Քո բերողի ծամը կտրեմ, միւսը՝ «Քո դուրս եկած օջաղը քանդւի, պիբիշակ ֆնայ, միերրորդը՝ «Մծած ծիծը չորանայ, իսկ չորրորդը, որ աւելի անկեղծ էր՝ «Մեր տանուտէրին մարդ չեմ ասիլ, որ նրան ցաքումը չը դնի, կրակ տայ»:

—Գէ լաւ, վերջացրո՛ւ տեսնենք ինչ է եղել, խնդրեց տարիքով կինը:

—Դէ լաւ ասեմ. նրանք ինձ չէին տեսնում, սկսեցին անուշ-

անուշ զրոյց անել, ամօթը դէն, հեռի երեսաց, այնպիսի բաներ էին ասում, այնպիսի լիրբ լիրբ խօսքեր էին ասում, որ էլ չեմ կարող ասել, հէնց մնացի այնտեղ քար կտրած կանգնած: Այսպէս ուզում էի տեսնել վերջը ինչ պիտի լինի, որ յետոյ մի լաւ քթկեմ երկուսին էլ, բայց որտեղից էր այդ ժամին մէկ էլ տեսնեմ մէկը էշը առաջը զցած տմոմբալի չո՛ւ չո՛ւ անելով եկաւ. հէնց որ այդ ձայնը լսեցին, իրար վերջին անգամ համբոյր սուին և մարդը կրակ կտրեաւ ծլկեց. Թագուհին չը կարողացաւ ձեռքի մեկնած բանը նրան տալ, վէր ընկաւ. էլ չը կարողացայ ոչ մէկին հասնել, որ ճաշները եփեմ, հէնց մնաց դաղը սրտումս: Եշաւորը գլուխը քաշ զցած գնաց, մնացի մենակ. մօտեցայ նրանց չափարին և սկսեցի ման գալ, գտնել, տեսնել ինչ բան էր, որ Թագուհին վէր դցեց. երկար պտտտելուց յետոյ վերջապէս, էլ ինչ գլուխներդ ցաւացնեմ, գտայ մի ճուղիտ գուլպայ. ի՞նչ կը տաք ցոյց տամ, ասելով հանեց գուլպան և նրանց առաջը դրեց:

Ել կանանց բացականչութիւններին ու հայհոյանքներին վերջ չը կար:

—Վի՛, վի՛ աղջի, այդպէս բան կը լինի՞, զորդ որ նորա արած գուլպան է:

—Հա, նա է միայն մեր Թաղում այդ տեսակ նախշուն գուլպաներ անում, աւելացրեց մի ուրիշը:

—Նախշուն գուլպաներ է անում, որ ջահէլներին բաշխի հա՞, ասաց Սաքանը:

—Բոլորովին բերաններիցդ չը հանէք, մի քար տակին դրէք մի քար գլխին, դարձաւ տարիքով կինը, ինչ հարկաւոր է, Ստեփանը կ'իմանայ, արիւն կ'անի:

—Մնց Թէ բերաններիցդ չը հանէք, բա այդպէս միայ լաւ է, Թող իմանայ, կապը քաշի, իբրեւ բարեկամ նրան՝ ինձ էլ է ամօթը կաշում չէ՞, վրէժխնդրութեամբ լցւած բարձր ձայնով ասաց Սաքանը:

Մինչև արեւը մայր կը մտնէր գիւղացի կանայք համարեա բոլորեքեանք էլ Սաքանի այս շինծու պատմութիւնը գիտէին. չը նախելով նոցանից ամեն մէկը՝ իւր հարեանին ու բարեկամին պատմելուց յետոյ՝ խնդրում էր բերաններից չը հանել, բայց չէր անցնում

մի րոպէ, բերաններում տաք ջուր չը կարողանալով պահել՝ ուրիշին էին յայտնում աւելի զարդարուն ծաղկացրած կերպով և աւելադրութիւններով:

Այսպէս կանայք՝ ճիշդ, որոշ գաղափար կազմելով Քաղուհու վերայ՝ վճռեցին նորա հետ երբէք չը խօսել և յարաբերութիւն չ'ունենալ:

ԻԱ.

Թաղուհին տան եղած չ'եղածը ծախել ծախժխոտել էր և մի կերպ կառավարել. առաջ՝ մինչև նորա անունը կոտորելը՝ էլի այս ու այն օգնում էր և ապրում էր քարին քացի տալով, բայց այժմ ոչ մէկը չի ուզում ձեռք մեկնել նրան, չի ուզում մինչև անգամ կիսովի վարը անել, հարամ են համարում նրան, նորա տունը, նորա ունեցած չ'ունեցածը: Քաղուհին այդ գժւար դրութեան մէջ մի կերպ նամակ գրել տւաւ Ստեփանին, յայտնեց իւր դրութիւնը, բայց նամակը տեղ չը հասաւ, որովհետև Սաքանը ճանկն էր գցել:

Ել ոչ մի տեղից յոյս չ'ունէր: Գիշեր էր. երեխաները չորս կողմը կտրած ժընգժընգում, հաց էին ուզում. նա աչքը չորս բոլորը դարձրեց մի բան չը գտաւ, որին կարելի լինէր փող տալ, երեխաների քաղցը յազեցնել. «Ինչ անեմ, Աստուած, դուռը փակեմ և միասին քաղցից կոտորենք, բա ես ինչպէս տեսնեմ այս իմ կուրացած աչքերով երեխաների մահը. ո՛ւհ, չէ՛, չեմ ուզում, աւելի լաւ է ես ինձ կը խեղդեմ այս գիշեր և թող ինչ լինում է լինի ինձնից յետոյ: Գնեցէ՛ք, դարձաւ բարձր ձայնով լացուկումած երեխաներին, էգուց ձեզ համար հաց կ'առնեմ, այժմ չը կայ, քնեցէ՛ք, որդիք. խեղճ երեխաներ, քթի տակ ասաց արտասուելով, ինչպէս քնեն, այսօր ի՞նչ են կերել, է՛հ, երեւի ինձնից յետոյ կը խղճան ձեզ վերայ և այն ժամանակ կուշտ կ'ուտէք»:

Այսպէս Քաղուհին կեանքից ուղեց ձեռք վերցնել. չէր ուզում այլ ևս ապրել. մուրացկանութիւնը միտը չէր գալիս թէ դժւար էր համարում՝ նա դորա մասին այդ ճգնաժամին չը մտածեց. ուզում էր շուտով որքան որ հնարաւոր է որդկերանց այդ աղեկտոր ձայներից ազատել:

Որդիները ժընգժընգալով, «հաց, հաց անելով աջ ու ձախ պառկեցին, քնով անցան: Քաղուհին մնաց նստած աչքերը հերթին

չռած. հերթը բաց էր, տեսնում էր պարզ երկնակամարը, ծպիլին տւող, ցան-ցրիւ աստղերը և գրանցից բարձր եօթներորդ երկնքի վերայ իւր Արարչի աթոռը, որի վերայ նստած Արարիչը աչալուրջ նայում էր բովանդակ համառարած աշխարհին. նորա աչքերից չէին փախչում ոչ հարուստը և ոչ աղքատը, ոչ բարին և ոչ չարը. այդ բոլորը լաւ գիտէր Քաղուհին և, կարծես, տեսնում էր, որ իրան— աղքատին էլ Աստուած— իւր Ամենաբարի Աստուածը նայում է, բայց ոչինչ չի անում, լուռ միայն նայում է: Քաղուհին չի ուզում խնդրել, չի ուզում երեսի վերայ ընկնել, աղաչել պաղատել՝ որբերի բերանի հացը տալ. նա շատ է խնդրել, շատ է չոքէ չոք ժամում սեղանի առաջ արտասուք թափելով խնդրել, բայց ոչինչ չի եղել. նա իւր հաւատը մի մագի չափ անգամ չի խախտել տեղից, այժմ հաստատ հաւատացած է, որ ինքը մեղաւոր է, ապա թէ ոչ անմեղի աղաչանքը Աստուած կը լսի, Աստուած չի թողնի, որ անմեղը կորչի: Մեղաւոր է, ով գիտէ ինչ է արել, բայց այժմ չի յիշում, գուցէ աղքատին երես է շուռ տւել, գուցէ սուրբերի տակը ամեն տարի չի՞ գնացել, ժամում մոմ չի՞ վառել, շաբաթ երեկոները խոնկ չի՞ ծխել: Այս բոլորը միտն էր գալիս և այլ ևս չէր ուզում իւր մեղաւոր գլուխը բարձրացնել, Արարչի աթոռին նայել:

«Մեղաւոր ես», կարծես դարադամի մի անկիւնից ձայն տւեց մէկը: Քաղուհին սրսռաց, դողդողաց, դարզանդեց և վախեցաւ նայել դէպի այն կողմը, որտեղից ձայնը եկաւ: Լռութիւն տիրեց. ոչ մի ձայն չը կար, միայն ականջները թշթշում, վշվշում էին. նա կարծես շշմեց և ցնորւածի պէս բերանը բաց չռած աչքերը մի կէտի վերայ գցեց, Պնաց անշարժ:

Երկրորդ անգամ դարձեալ լսեց նորա թշթշացնող ականջները՝ «մեղաւոր ես» խօսքը. բայց այս անգամ Քաղուհին անգիտակցաբար բարձր ճիչ հանեց, գետնին կպաւ, կարծես ուզում էր ձեռքերով գետինը պինդ բռնել, որ ոչ ոք չը կարողանայ տեղից վերկացնել. նա ոյժ գործ դրաւ և կարծում էր մատերը հողի յատակի մէջ է խրել, ամուր բռնել և գլուխը գետնի մէջ կոխել: Քաղուհու աչքերից Ամենաբարի Աստուածը հեռացաւ, երևեցան սատանաները այլանդակ դէմքերով, երկար կէռ կէռ պողբերով, բարակ սուր սուր պոչերով, շրջապատեցին իրան, պար եկան, ծիծաղեցին, ժըժըպա-

պայ արին երեսին, թքեցին, հեռացան. երկրորդ և երրորդ անգամ նոյնը կրկնեց յետոյ՝ գլխին, մէջքին թափեցան, մազերը քաշեցին, պոկեցին, շորերը կտոր կտոր արին. այդ բոլորը լաւ զգում էր, զգում էր մինչև անգամ ծանրութիւնը, որ իւր վերայ նստած շորերը կտորում էին սուր-սուր դանակներով, բայց ոչ մի շարժմունք, ոչ մի ձայն-ծպտուն չէր կարողանում հանել, քափ ու քրտինքի մէջ կորած, շնչառութիւնը արագացած սպասում էր՝ ահա մի երկու րոպէից յետոյ պիտի շունչը կտրւի, սատանաների բաժին դառնայ:

Հեռացաւ սատանաների խումբը, բայց ահա մի ուրիշ խումբ մանր, բոլորովին մանր, թափեցան վրան, ողջ մարմինը ծածկեցին, ամեն մի մազի ծայրից կախեցան, քաշեցին, քաշքշեցին անկիւնից անկիւն, սիւների վրայով բարձրացրին, տարան հերթին հասցրին և այնտեղից պատրաստում էին բաց թողնել, կտոր կտոր անել. Թագուհին լեղապատառ ուզեց հարա՛յ տալ, օգնութիւն կանչել, բայց բերանումը լեզուն չորացել, քիմքին էր կպել, կամաց հա՛յ հա՛յ արաւ, մէկ էլ լսեց մեծ աղջիկը «այան, այան» է կանչում և փեշից ձգձգում. կարծես քնից զարթնեց, իւր որդուն տեսնելով մօտը՝ սթափեց, ձեռքը դէպի մարմինը տարաւ վախվիւնելով, բայց ոչինչ չը տեսաւ, գետինը շօշափեց իմացաւ՝ որ գետնի վերայ է, երկիւղ չը կայ. փախան կորան աչքից սատանաները, երեսին խաչ հանեց «Յիսուս Քրիստոս ասելով, մի քիչ ջուր խմեց, սրտի թրթռոցը կտրեց, քրտինքը չորացաւ, յետոյ հարցրաւ աղջկան.

— Ինչո՞ւ ես վերկացել:

— Քնած տեղս յանկարծ մէկը վրաս ընկաւ՝ զարթնեցի:

— Աղջի՛, ո՞վ պիտի ընկնի վրադ, վի՛, քոռանամ, խեղճ եթիմիս գլխին էլ են թափւել էդ ծամըկտուրները, իմ մեղքիս համար է իմ, դու ի՛նչ մեղ ունիս, ա՛ր անմեղ զառը. բա՛ էլ սրանից յետոյ այս տանը չի ապրւիլ, քաջքերով լցւել են. խեղճ երեխիս էլ են ճարել. մի՛ քնիր, կա՛ց, վա՛յ, իմ եթիմ բալայ:

Աղջիկը ոչինչ չը հասկացաւ մօր ասածներից, նա քնաթաթախ աչքերը ճմռտում էր. իւր վերայ ընկնողը մայրն է եղել, երբ սատանաները չարչարում էին:

Թագուհին համոզեցաւ, որ սատանաներով լցւած է իւր տունը մեղքի պատճառով. «Ես ինձ սպանեմ, մտածում էր նա, աղատեմ

Թէ երեխաներիս լաց ու կոծից և թէ սատանաների ձեռքից, բայց միւս աշխարհում սատանաները ինձ աւելի կը շարչարեն, կը տանեն դժոխքը, կ'այրեն կը փթոթեն, և հուր յաւիտենական դժոխքի բաժին կը դառնամ։ Է՛, աւելի լաւ է մեղքերս քաւեմ, ողորմութիւն ուզեմ, երեխաներիս պահեմ, պաս ու ծոմ կենամ, մեր սուրբի տակը գնամ, մեղքերս թողնեմ, պրծնեմ՝ յետոյ ինչ լինում է լինի։

Այսպէս մտածելով վեր կացաւ տեղից. նա գիտէր որ երբ խաչահանում են սատանաները չքանում են. կանգնեց դէպի աղօթարանը, աղջկան էլ կանգնեցրեց, խաչ հանեց, նրան էլ անել տաւ և այգպէս թեթեացած անկողին մտան։

ԻԲ.

Քաղցր առաւօտը բոլորեցունց տան դռները բաց անել տաւ։ Դռները բացւելիս արևի կարմիր լոյսը ներս թափանցեց և մեծի թէ փոքրի, տղամարդի թէ կինարմատի աչքերը խողտալով ներսերը գործունէութեան աշխոյժ պատրոյկը վառեց և շտապով նոր գործի հրաւիրեց։ Թագուհու դուռը ևս բացւեցաւ, բայց շտածանր, չ'ուղենալով. Թագուհին էր դուռ բաց անողը. նա մէկ ուզեց բանալ դուռս գալ և իբրև մուրացկան յայտարարել ողջ զիւղացիներին. մէկ էլ յետ քաշեց, չ'ուզեց բանալ, կարծում էր բոլորեքեանք էլ գիտեն, որ այնուհետև ինքը պարկը շալակին ողորմութիւն պիտի հաւաքի. նա պինդ բռնած գրան փակը, լաց եղաւ, անխօս իւր ծնած օրը, սև արաւ Ստեփանի հետ պսակւիլը և յետ կանգնելով ասաց. «Որ ինչ էլ որ լինի ողորմութիւն չեմ հաւաքի. ի՛նչ կ'ասեն գիւղի միջումը, լաւ է՛ հէնց այս ժամին տափը մոնեմ պրծնեմ. բայց երբ անգիտակցաբար յետ նայեց, և որդկերանց նայեց, որոնք դեռ ևս անուշ քնած էին և ով գիտէ անուշ անուշ երազներ էին տեսնում թէ ինչպէս ցամաք հաց պիտի ուտեն որ քնատեղից վերկենան, գլխին սառը ջուր մաղւեց, վիզը ծռւեց, թոյլ ձեռքը յետ քաշեց և դուռը բացւեցաւ կամացուկ։

Պայծառ առաւօտ էր. արևը իւր կինսատու ճառագայթները անխնայ սփռել, տարածել էր ամենուրեք. բոլորեքեան ով դուրս էր գալիս տնից առոյգ, շտապ քայլերով, գլուխները տնկած, աչքերը մեծ մեծ բացած, ձեռները յետ ու առաջ տանելով իրանց գործին

Թագուհին շարունակեց ճանապարհը, «Ուր եմ գնում, մտնեմ այս բակը, երեսաներիս աչքը հիմա ջուր կտրեց», ասելով մտաւ, մնաց չորացած կանգնած բակի մէջ տեղը. մարդ չը կար դուրսը, տեսնող չը կար, որ շուտով աղքատի բաժինը տալին, ճանապարհ գցէին, ամօթից գետինն էր ուզում մտնել, պրծնել, «Յեա դառնամ, մարդ չը կայ, ո՛վ է կանգնողը, խօ ներս չը պիտի մտնեմ», ասելով ուղում էր յետ յետ գնալ, որ մի երեսաց ղէպի իրան վազեց հարցնելով.

— Ի՞նչ ես ուզում, բաջի՛:

— Հաց եմ ուզում, բալայ, մի կտոր հաց, ձեռքով չափը ցոյց տալով առանց ամաչելու ասաց Թագուհին:

— Այա՛ն, այա՛ն, հաց ուզող է եկել, ասելով տղան տուն վազեց:

Մայրը դուրս եկաւ, բայց Թագուհուն տեսնելով՝ թի՛ւ, առաւօտ առաւօտ ում երես տեսանք, շուտով անիծելով, հայհոյելով ներս մտաւ. «Ժամիդ կտրեմ, մհանին նայի՛ր, մհանին, հիմա էլ տես ինչ օյինբազուլթիւն է անում, ուզում է ասել թէ չոր ծառը արիւն էք քսում, սուտ է, տեսնում էք ողորմութիւն եմ հաւաքում. ինչ ես հացը տանում մուշտառին տալիս, վի՛ր ղի՛ր, բարկացաւ երեսայի վերայ:

— Այա՛ն, այա՛ն, լաց էր լինում, երեսան էլ էր լաց լինում, սոված է երևում. ասելով հացը ձեռքին ղէպի Թագուհին վազեց:

Թագուհին դուրս գնաց, փոքրիկ տղան էլ յետեւից, երկար ու բարակ նայում էր նորա յետեւից զարմացած թէ ինչո՛ւ. մայրը աղքատի վերայ բարկացաւ, չ'ուզեց որ հաց տայ:

Թագուհին մտաւ մի երկրորդ բակ. ոչ ոք դուրս չ'եկաւ տեսնելով ով է հաց ուզողը, էլ անէծք, հայհոյանք չը մնաց գլխին թափեցին. նա էլ կոյր ու փոշման յետ յետ գնաց:

Մտաւ մի ուրիշ բակ և յանկարծ երեսն ի վեր ելան մի քանի կանայք, որ քիթ քիթ տաւ խօսում էին. դրանցից մէկը, որ լաւ դիտէր Սաքանի շինծու պատմութիւնը, բերանը ճղածի նման ձեռքերով, աչք ու ունքով, հարայ հրոցով յարձակեց Թագուհու վերայ և կարկտի պէս վրայ թափեց. «Ա լաչա՛ւ, անզգա՛մ, գիշերները ջահիլ ջհուլների հետ ես նստում, վեր կենում, ցերեկներն էլ աղքատի շորերում, պարկը շալակիդ դռնէ դուռը ընկնում, ողորմութիւն

հաւաքում, որ ցոյց տաս թէ քեզանում մեղ չը կայ. ասենք ուղում ես դորանով մեզ խաբել, բա վերքերով պատած երեսդ ինչ է ասում. ա՛ կնանիք, նայեցէք սրա երեսին, սուտ եմ ասում. ինչ է ձեր թաղեցուց էլ քուն ու դադար չես տալիս գիշերները, դէ կորի՛ր այս սեղից թէ չէ այս թուրնըխառնին, տեսնում ես, վրադ կը կոտրատեմ»:

Մնացածներն էլ նորա օրինակին հետեւեցին, էլ հայհոյանք, անէծք չը մնաց, որ նորա զխին չը թափէին:

Թագուհին սկզբում մնաց սառած, կանգնած, յետոյ դողաց սրտաց, սպրտեց և կանայք կարծում էին ուշագնաց պիտի լինի, վեր ընկնի, բայց յանկարծ ծիծաղեց, քոքուաց մեղաւոր եմ ես, մեղաւոր եմ ես, ասելով ձեռքից գէն զցեց երեխային և շորերը պատռելով, գլուխը քանդելով դուրս վաղեց, Թագուհին գժեց. նա վազում էր բղաւելով, հարայ տալով և մեղաւոր եմ, մեղաւոր եմ կանչելով. նա այնպէս էր փախչում, կարծես մէկը նրան հետեւիս լինէր:

Թագուհու երեխան մնաց այնտեղ ընկած, սկզբում ոչ ոք չէր ուզում վերցնել նրան, հարամ համարելով. բայց յետոյ մի պառաւ երեխայի լացը չը կարողանալով տանել վերցրաւ, իւր տունը տարաւ:

Տանուտէրը Թագուհու յետեւից մարդ գցել տաւ, բռնեց և մի տան մէջ կողպեց, գզրին հրամայելով ճիպոտներ պատրաստել, Իրիկ-նազիմին տանուտէրը մի քանի մարդկանցով դուռը բաց անել տաւ. Թագուհուն մի անկիւնում արնաթաթախ կուչ եկած գտան. սաղ տեղ չէր մնացել, այնքան էր դէս դէն վաղել, դուռը պատերին կպցրել: Այդտեղից ուժով դուրս բերին. տանուտէրը սկսեց հայհոյել, թքել երեսին և ասել. «Թո՛ղ, ասում եմ, լի՛րբ, անզգամ, անառակութիւնդ, թէ չէ ցաքում զնեկ կը տամ կ'այրեմ. ո՛ւմ ես ուզում խաբել, սուտ աղքատ ես ձեւանում, սուտ գժեւում ես, այդ բոլորը թողիր թէ չէ ճիպոտները պատրաստ է. թողնում ես թէ չէ, ասա. հա՛, թէ չէ՛»։ և տեսնելով որ Թագուհին միայն ծիծաղում և վայրենական ձայներ է հանում, հրամայեց ծեծել:

Բղաւում էր Թագուհին, վեր վար էր թռչկոտում, հարայ էր տալիս, բայց տանուտէրը ծեծը չէր մեղմացնում, այլ ասում էր. «Ամենայն օր կը ծեծւես, եթէ լաչառութիւնդ չը թողնես»:

Տան չորս կողմն էին հաւաքւած գիւղացիները. Թագուհու ձայնը նրանց ականջը ընկնելով՝ ուխտա՛յ, ուխտա՛յ էին ասում, ձեռքները կրծքերը քսելով. միայն երեխաների վերայ էր, որ վատ տպաւորութիւն էր թողնում, նրանք զարզանդում, փշաքաղում էին Թագուհու ձայնը լսելով. «Քաջկոտ է ընկել», ասում էին և փախչում։

—Ձէ, գժւած է, ի զուր ենք ծեծում, մեղք է, վերջապէս ասաց տանուտէրը և արգելեց ծեծը. թողէք այստեղ մնալ, հացից ջրից մօտը դէք, դուռը փակեցէք, գնացէք։

Այդպէս էլ արին. Թագուհուն թողեցին տան մէջ փակւած, երեխաներից ամեն մէկին տանուտէրի հրամանով մի տուն տւին. նրանց վերայ նոյնպէս վերքեր էր երևում։

Մի ամբողջ շաբաթ Թագուհուն փակւած պահեցին օրը մի անգամ հաց ու ջուր տալով և վերջը դուրս բերին՝ տեսնելով որ մի քիչ մեղմացել է։ Նա էլ չէր վազում, շորերը չէր պատռւում. փողոցները ընկած ման էր գալիս, հաց էր ուզում, ստացած հացը մի քանի անգամ կծում, ուտում էր և մնացածը դէն գցում, բայց երբ երեխաները յետևը կտրած հայհոյում, քարոտում էին «քաջքոտ, քաջքոտ» կանչելով, այն ժամանակ հայհոյում, շորերը պատռւում, և հարայ տալով փախչում էր բերանը փրփռած։

Թագուհուն վարժեցան գիւղացիները. հաց էին տալիս պահում, որովհետև բանեցնում էին, հասնողը ջուր էր կրել տալիս, թէև միևնույն ժամանակ և զզւում էին նորա վերքերից։

ԻԳ.

Ստեփանը Բագու ապրում էր առանց իրան հաշիւ տալու, Առաջի տարին էլի մէկ մէկ ցնցւում, դողում էր յիշելով իւր անառակ կեանքը, իսկ այժմ սովորական բան էր դարձել նորա համար այդ տեսակ կեանքը. թէև ակտը նորա ձեռք ու ոտը կուչ էր ածել, բայց ոչ մի ուշադրութիւն չէր դարձնում նորա վերայ, ապրում էր ինչպէս մի կենդանի. աշխատածը համարեա ձեռքից գնում էր, աչքին չէր գալիս, նա մի անգամ ապրանք ուղարկեց Սաքանին, յետոյ այդ էլ կտրեց ասելով. «Ինչո՞ւ եմ ուղարկում, տանի դա էլ ուտացնի, դժւար թէ ուղարկածս էլ յետ ստանամ»։ Իսկ երբ լսեց կնոջ դուռ-

Թիւնը և սորա նորա խորհուրդները՝ գնալ և երեխաներին տէրու-
թիւն անել, նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Անդրկասպեան երկիրը.
այդ այն ժամանակն էր, երբ այդ նոր երկրի համար նոյն հռչակն
էր տարածւել, ինչ որ Բագուայ համար էր մի ժամանակ:

Նա գնաց հալ գիւղացիների երկրորդ տաւետեաց երկիրը՝ ոչ
թէ նորա համար, որ հարստութիւն ձեռք բերի, վերադառնալ տուն,
ալլ որ այնտեղ, ինչպէս լուր էր տարածւել, աշխատանքի մեծ գնա-
հատում և լաւ ապրուստ կար:

Ստեփանը ծովի միւս երեսը անցնելով, բոլորովին մոռացաւ իւր
տուն ու տեղը, ամուսնուն ու որդիներանց և չքաջեց երկու տարի
մեռաւ սարսափելի դրութեան մէջ: